

ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА»

Кваліфікаційна наукова праця на
правах рукопису

ЗОЗУЛЯ ДМИТРО ПЕТРОВИЧ

УДК 340.13:340.131(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
РОЛЬ ЗАКОННОСТІ І ДОЦІЛЬНОСТІ В ПРОЦЕСІ
ПРАВОНАСТОСУВАННЯ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Зозуля Д. П.

Науковий керівник
доктор юридичних наук, професор
Зварич Роман Васильович,
Заклад вищої освіти “Університет Короля Данила”,
професор кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького

Івано-Франківськ – 2026

АНОТАЦІЯ

Зозуля Д.П. Роль законності і доцільності в процесі правозастосування. – *На правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Заклад вищої освіти “Університет Короля Данила”, Івано-Франківськ, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному теоретико-правовому аналізу співвідношення законності та доцільності у процесі правозастосування, визначенню меж допустимого врахування доцільності під час реалізації владних повноважень, а також розробленню практичних рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та юридичної практики. Актуальність обраної тематики обумовлена сучасними трансформаційними процесами у правовій системі держави, потребою забезпечення ефективного функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, а також необхідністю досягнення балансу між суворим дотриманням норм права та прийняттям справедливих, обґрунтованих і своєчасних рішень у складних правових ситуаціях.

У сучасних умовах реформування правової системи України проблема співвідношення законності та доцільності набуває особливого значення. Органи державної влади та посадові особи дедалі частіше стикаються з необхідністю ухвалення рішень у ситуаціях, коли правові норми містять оціночні поняття, допускають декілька варіантів поведінки або не забезпечують достатньо чіткого алгоритму правового реагування. Саме тому дослідження правової доцільності як складової правозастосовної діяльності є необхідною умовою вдосконалення механізму реалізації права та забезпечення принципу верховенства права.

У роботі розкрито сучасне розуміння принципу законності як багатовимірної правової категорії. Обґрунтовано, що законність не може зводитися виключно до формального виконання норм права, а повинна

розглядатися у тісному взаємозв'язку з принципами верховенства права, правової визначеності, справедливості, рівності перед законом, поваги до прав і свобод людини. Доведено, що законність виступає фундаментальною засадою функціонування демократичної правової держави, визначає межі діяльності органів влади та гарантує захист особи від свавільного втручання держави.

Особливу увагу у дослідженні приділено історичній еволюції принципу законності. Проаналізовано розвиток наукових підходів до його розуміння від класичних концепцій позитивізму, у межах яких закон сприймався насамперед як інструмент державного управління, до сучасних концепцій верховенства права, відповідно до яких законність виконує функцію обмеження державної влади та забезпечення прав і свобод людини. Встановлено, що сучасне розуміння законності ґрунтується на визнанні людини найвищою соціальною цінністю, а діяльність держави повинна бути спрямована на забезпечення та захист її прав.

У дисертації досліджено сутність правової доцільності як самостійної категорії правозастосування. Правову доцільність визначено як юридично допустиму свободу вибору найбільш обґрунтованого, справедливого та ефективного рішення серед кількох правомірних варіантів у межах компетенції уповноваженого суб'єкта та відповідно до мети закону. Доведено, що правова доцільність не суперечить принципу законності, а, навпаки, виступає важливим інструментом його практичної реалізації у випадках правової невизначеності, прогалин у законодавстві, колізій правових норм або необхідності застосування оціночних понять.

Обґрунтовано, що реалізація доцільності у правозастосуванні має здійснюватися виключно у межах закону та не може перетворюватися на прояв свавілля чи необмеженої дискреції. У зв'язку з цим значну увагу приділено аналізу дискреційних повноважень органів державної влади. Визначено, що дискреція є необхідним елементом сучасного механізму державного управління, оскільки дозволяє враховувати конкретні обставини справи та забезпечувати ефективне правове регулювання. Разом із тим встановлено, що надмірна свобода розсуду без належних правових обмежень може створювати передумови для

корупційних проявів, бюрократизму, перевищення владних повноважень та порушення прав людини.

Уперше запропоновано авторський підхід до категорії «межі допустимого» як універсального критерію оцінки правомірності врахування доцільності у правозастосуванні. До таких меж віднесено вимоги законності, пропорційності, розумності, добросовісності, правової визначеності, заборони свавілля та ефективного контролю. Обґрунтовано, що лише за умови дотримання зазначених критеріїв використання доцільності може вважатися правомірним і таким, що відповідає принципам демократичної правової держави.

У роботі також розроблено модель механізму реалізації правової доцільності. Визначено, що цей механізм охоплює декілька взаємопов'язаних стадій: встановлення фактичних обставин правової ситуації, визначення меж компетенції суб'єкта правозастосування, аналіз можливих альтернатив, вибір найбільш обґрунтованого рішення, його реалізацію та подальший контроль за результатами виконання. Доведено, що правова доцільність повинна розглядатися не лише як процес інтелектуально-вольової діяльності суб'єкта владних повноважень, але й як результат у формі правозастосовного акта, який найбільш повно відповідає цілям правового регулювання та конкретним обставинам справи.

Окрему увагу приділено класифікації форм реалізації правової доцільності. Удосконалено підходи до їх поділу залежно від сфери юридичної діяльності, суб'єкта прийняття рішення, рівня публічної влади, ступеня нормативної визначеності та характеру повноважень. Встановлено, що доцільність може реалізовуватися у діяльності судових органів, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та інших суб'єктів владних повноважень.

Узагальнено основні ризики неправомірного використання доцільності. До таких ризиків віднесено свавілля, бюрократизм, корупційні прояви, перевищення владних повноважень, порушення принципу рівності учасників правовідносин, а також відчуження громадян від діяльності органів влади.

Доведено, що відсутність чітких меж реалізації дискреційних повноважень негативно впливає на рівень довіри суспільства до державних інституцій та може спричиняти порушення прав людини.

Подальшого розвитку у дослідженні набули положення щодо ролі правової культури та правосвідомості як ключових гарантій належного використання доцільності. Обґрунтовано, що високий рівень професійної етики, внутрішня повага до закону, сформоване почуття справедливості та належний рівень правової культури сприяють ухваленню законних, обґрунтованих і суспільно корисних рішень. Визначено, що ефективне функціонування механізму правозастосування неможливе без належної професійної підготовки посадових осіб та формування у них відповідального ставлення до реалізації владних повноважень.

Практичне значення дослідження полягає у розробленні рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної практики. Зокрема, запропоновано шляхи чіткого визначення меж дискреційних повноважень органів державної влади, посилення судового контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень, удосконалення процедур мотивування рішень, розвитку механізмів адміністративного та судового оскарження, а також цифровізації адміністративних процедур. Окрему увагу приділено впровадженню принципу «єдиного вікна» як засобу спрощення взаємодії громадян із державними органами та підвищення ефективності надання адміністративних послуг.

У дисертації наголошено на необхідності вдосконалення професійної підготовки правозастосовців, зокрема у сфері роботи з оціночними поняттями, застосування принципу пропорційності, забезпечення прав людини та дотримання етичних стандартів професійної діяльності. Підкреслено, що належний рівень підготовки посадових осіб є важливою передумовою формування ефективної системи правозастосування та забезпечення законності у діяльності органів публічної влади.

Отже, проведене дослідження дозволило сформулювати комплексний підхід до розуміння співвідношення законності та доцільності у процесі

правозастосування. Доведено, що правова доцільність є необхідним елементом сучасного механізму реалізації права, однак її застосування повинно здійснюватися виключно у межах законності, принципів верховенства права та гарантій захисту прав людини. Отримані результати можуть бути використані у науковій діяльності, законотворчому процесі, правозастосовній практиці та системі професійної підготовки юристів.

Ключові слова: законність, правова доцільність, правозастосування, дискреційні повноваження, межі допустимого, принцип законності, правова визначеність, верховенство права, юридична відповідальність, судовий контроль, правова культура, правосвідомість, гарантії законності, пропорційність, правова держава.

Список публікацій здобувача:

1. Зозуля Д.П. Формування стандартів доцільності в правозастосовній практиці від теорії до інституційного механізму. Правові новели. 2024. № 23. Том 2. С. 21-28. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.3>
2. Зозуля Д.П. Дискреція як правовий феномен у механізмі реалізації закону: проблеми визначення меж. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 11. С. 770-773. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/185>
3. Зозуля Д.П. Механізми забезпечення балансу між доцільністю та законністю: стандарти, процедури, контроль. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 11. С. 406-410.
4. Зозуля Д.П. Правосвідомість і правова культура як основа визначення доцільної поведінки в правовому просторі. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 12. С. 505-509.

5. Зозуля Д.П. Правова політика в балансуванні між нормою закону та практичною необхідністю: сучасні тенденції. Knowledge, Education, Law, Management (KELM). 2025. № 2 (70). С. 196-200. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.2.28>

6. Зозуля Д.П. Освітні стратегії формування балансу між законом і доцільністю у підготовці правозастосовців. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 55-57.

7. Зозуля Д.П. Правосвідомість як обмежувач дискреції у правозастосуванні: соціально-юридичний аспект. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 77-79.

8. Зозуля Д.П. Теоретико-методологічні підходи до визначення «розумної доцільності» в межах законності. Реформування українського законодавства: проблемні питання та шляхи їх вирішення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 07–08 лютого 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 50-52.

ABSTRACT

Zozulya D.P. The role of legality and expediency in the law enforcement process. – *On the rights of the manuscript.*

The Role of Legality and Expediency in the Process of Law Enforcement. – Manuscript rights reserved.

Dissertation for obtaining the academic degree of Candidate of Legal Sciences in specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines. – King Danylo University, Ivano-Frankivsk, 2026.

The dissertation research is devoted to a comprehensive theoretical and legal analysis of the correlation between legality and expediency in the process of law enforcement, the determination of the limits of permissible consideration of expediency in the exercise of public authority, as well as the development of practical recommendations for improving legislation and legal practice. The relevance of the chosen topic is обусловлена modern transformational processes in the legal system of the state, the need to ensure the effective functioning of state authorities and local self-government bodies, as well as the necessity to achieve a balance between strict compliance with legal norms and the adoption of fair, well-grounded, and timely decisions in complex legal situations.

Under the current conditions of reforming the legal system of Ukraine, the problem of the relationship between legality and expediency acquires particular importance. State authorities and public officials increasingly face the need to make decisions in situations where legal norms contain evaluative concepts, allow several possible courses of action, or fail to provide a sufficiently clear algorithm for legal response. Therefore, the study of legal expediency as a component of law enforcement activity is a necessary prerequisite for improving the mechanism of legal implementation and ensuring the principle of the rule of law.

The dissertation reveals a modern understanding of the principle of legality as a multidimensional legal category. It is substantiated that legality cannot be reduced solely to the formal observance of legal norms but must be considered in close

interrelation with the principles of the rule of law, legal certainty, justice, equality before the law, and respect for human rights and freedoms. It is proved that legality serves as a fundamental basis for the functioning of a democratic state governed by the rule of law, determines the limits of public authority activity, and guarantees the protection of individuals from arbitrary interference by the state.

Special attention in the research is devoted to the historical evolution of the principle of legality. The development of scientific approaches to its understanding is analyzed, ranging from classical positivist concepts, within which law was perceived primarily as an instrument of state administration, to modern concepts of the rule of law, according to which legality performs the function of limiting state power and ensuring human rights and freedoms. It is established that the contemporary understanding of legality is based on recognizing the individual as the highest social value, while state activity must be aimed at ensuring and protecting human rights.

The dissertation examines the essence of legal expediency as an independent category of law enforcement. Legal expediency is defined as a legally permissible freedom to choose the most substantiated, fair, and effective decision among several lawful alternatives within the competence of the authorized subject and in accordance with the purpose of the law. It is proved that legal expediency does not contradict the principle of legality; on the contrary, it acts as an important instrument for its practical implementation in cases of legal uncertainty, legislative gaps, conflicts of legal norms, or the necessity to apply evaluative concepts.

It is substantiated that the implementation of expediency in law enforcement must be carried out exclusively within the limits of the law and cannot turn into arbitrariness or unlimited discretion. In this regard, considerable attention is paid to the analysis of discretionary powers of state authorities. It is determined that discretion is a necessary element of the modern mechanism of public administration, as it allows taking into account the specific circumstances of a case and ensuring effective legal regulation. At the same time, it is established that excessive freedom of discretion without proper legal limitations may create preconditions for corruption, bureaucracy, abuse of power, and violations of human rights.

For the first time, the author proposes an original approach to the category of “limits of permissibility” as a universal criterion for assessing the legality of considering expediency in law enforcement. Such limits include the requirements of legality, proportionality, reasonableness, good faith, legal certainty, prohibition of arbitrariness, and effective control. It is substantiated that only under compliance with these criteria can the use of expediency be considered lawful and consistent with the principles of a democratic state governed by the rule of law.

The dissertation also develops a model for the mechanism of implementation of legal expediency. It is determined that this mechanism includes several interconnected stages: establishing the factual circumstances of a legal situation, determining the limits of competence of the law enforcement subject, analyzing possible alternatives, choosing the most substantiated decision, implementing it, and further monitoring the results of its execution. It is proved that legal expediency should be considered not only as a process of intellectual and volitional activity of a subject vested with public authority but also as a result in the form of a law enforcement act that most fully corresponds to the purposes of legal regulation and the specific circumstances of the case.

Special attention is paid to the classification of forms of implementation of legal expediency. Approaches to their division depending on the sphere of legal activity, the decision-making subject, the level of public authority, the degree of normative certainty, and the nature of powers are improved. It is established that expediency may be implemented in the activities of judicial bodies, executive authorities, local self-government bodies, law enforcement agencies, and other subjects vested with public authority.

The main risks of unlawful use of expediency are generalized in the dissertation. Such risks include arbitrariness, bureaucracy, corruption manifestations, abuse of power, violation of the principle of equality of participants in legal relations, as well as alienation of citizens from public authorities. It is proved that the absence of clear limits for the exercise of discretionary powers negatively affects the level of public trust in state institutions and may lead to violations of human rights.

Further development in the research was given to the provisions regarding the role of legal culture and legal consciousness as key guarantees of the proper use of expediency. It is substantiated that a high level of professional ethics, internal respect for the law, a developed sense of justice, and a proper level of legal culture contribute to the adoption of lawful, substantiated, and socially beneficial decisions. It is determined that the effective functioning of the law enforcement mechanism is impossible without proper professional training of officials and the formation of their responsible attitude toward the exercise of public authority.

The practical significance of the research lies in the development of recommendations for improving legislation and law enforcement practice. In particular, ways of clearly defining the limits of discretionary powers of state authorities, strengthening judicial control over the activities of subjects vested with public authority, improving procedures for reasoning decisions, developing mechanisms of administrative and judicial appeal, as well as digitalization of administrative procedures are proposed. Particular attention is paid to the implementation of the “single window” principle as a means of simplifying interaction between citizens and public authorities and increasing the efficiency of administrative services.

The dissertation emphasizes the necessity of improving the professional training of law enforcement officials, particularly in the field of working with evaluative concepts, applying the principle of proportionality, ensuring human rights, and observing ethical standards of professional activity. It is stressed that a proper level of training of officials is an important prerequisite for the formation of an effective law enforcement system and ensuring legality in the activities of public authorities.

Thus, the conducted research made it possible to form a comprehensive approach to understanding the relationship between legality and expediency in the process of law enforcement. It is proved that legal expediency is a necessary element of the modern mechanism of legal implementation; however, its application must be carried out exclusively within the framework of legality, the principles of the rule of law, and guarantees of human rights protection. The obtained results may be used in scientific

activity, the legislative process, law enforcement practice, and the system of professional training of lawyers.

Keywords: legality, legal expediency, law enforcement, discretionary powers, limits of permissibility, principle of legality, legal certainty, rule of law, legal responsibility, judicial control, legal culture, legal consciousness, guarantees of legality, proportionality, rule-of-law state.

PUBLISHER'S PUBLICATION LIST

1. Zozulia D.P. Formuvannia standartiv dotsilnosti v pravozastosovniy praktytsi vid teorii do instytutsiinoho mekhanizmu. Pravovi novelty. 2024. № 23. Tom 2. S. 21–28. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.3>

2. Zozulia D.P. Dyskretsiiia yak pravovyi fenomen u mekhanizmi realizatsii zakonu: problemy vyznachennia mezh. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2024. № 11. S. 770–773. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/185>

3. Zozulia D.P. Mekhanizmy zabezpechennia balansu mizh dotsilnistiu ta zakonnistiu: standarty, protsedury, kontrol. Chasopys Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Ivano-Frankivsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho, 2015. Vyp. 11. S. 406–410.

4. Zozulia D.P. Pravosvidomist i pravova kultura yak osnova vyznachennia dotsilnoi povedinky v pravovomu prostori. Chasopys Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Ivano-Frankivsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho, 2015. Vyp. 12. S. 505–509.

5. Zozulia D.P. Pravova polityka v balansuvanni mizh normoiu zakonu ta praktychnoiu neobkhidnistiu: suchasni tendentsii. Knowledge, Education, Law, Management (KELM). 2025. № 2 (70). S. 196–200. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.2.28>

6. Zozulia D.P. Osvitni stratehii formuvannia balansu mizh zakonom i dotsilnistiu u pidhotovtsi pravozastosovtsiv. Perspektyvni napriamky rozvytku

yurydychnoi nauky u 21-mu storichchi: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 18–19 liutoho 2025 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava, 2025. S. 55–57.

7. Zozulia D.P. Pravosvidomist yak obmezhuвач dyskretsii u pravozastosuvanni: sotsialno-yurydychnyi aspekt. Priorytetni napriamy rozvytku yurydychnoi nauky: vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 18–19 veresnia 2024 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava, 2024. S. 77–79.

8. Zozulia D.P. Teoretyko-metodolohichni pidkhody do vyznachennia «rozumnoi dotsilnosti» v mezhakh zakonnosti. Reformuvannia ukrainskoho zakonodavstva: problemni pytannia ta shliakhy yikh vyrishennia: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 07–08 liutoho 2024 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava, 2024. S. 50–52.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ДОЦІЛЬНОСТІ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ	24
1.1. Поняття та ознаки принципу законності в правовій системі	24
1.2. Правова доцільність як категорія правозастосування	40
1.3. Методологічні підходи до аналізу меж співвідношення законності й доцільності	56
Висновки до Розділу 1.....	65
РОЗДІЛ 2 ТОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ МЕЖ ДОПУСТИМОГО КОМПРОМІСУ МІЖ ЗАКОННІСТЮ ТА ДОЦІЛЬНІСТЮ	70
2.1. Співвідношення норм права та дискреційних повноважень у правозастосуванні	70
2.2. Роль правової культури і правосвідомості в оцінці доцільності дій у межах закону	85
2.3. Межі допустимого компромісу: теорія і практика.....	105
Висновки до Розділу 2.....	117
РОЗДІЛ 3 ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БАЛАНСУ МІЖ ЗАКОННІСТЮ І ДОЦІЛЬНІСТЮ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ	122
3.1. Роль правової політики у формуванні ефективного механізму правозастосування	122
3.2. Інструменти обмеження зловживань доцільністю: стандарти, процедури, контроль.....	134
3.3. Перспективи вдосконалення підготовки правозастосовців у контексті дотримання балансу між законом і доцільністю	156
Висновки до Розділу 3.....	173
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185
ДОДАТКИ	197

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Проблематика законності та доцільності у процесі правозастосування належить до найбільш складних і дискусійних у юридичній науці. Увага до цих категорій зумовлена тим, що вони безпосередньо впливають на характер і результати правозастосовної діяльності, визначаючи підходи до ухвалення юридичних рішень. Ще класики правової думки поряд із сучасними науковцями наголошували на необхідності врахування як вимог закону, так і конкретних обставин справи, потреб справедливості та ефективності правового регулювання. Водночас у різні історичні періоди наукові підходи до розуміння цих категорій істотно відрізнялися: від повного заперечення доцільності як потенційної загрози законності до її визнання необхідною умовою належного застосування права в установлених законом межах.

Законність традиційно розглядається як основоположна засада діяльності держави та її органів, що забезпечує верховенство права, стабільність правопорядку, однакове застосування норм і захист прав людини. Водночас сучасна юридична практика свідчить, що формального дотримання закону не завжди достатньо для досягнення справедливого й ефективного результату. Значна кількість правових норм містить оціночні поняття, альтернативні варіанти рішень або надає компетентним органам можливість обирати спосіб дії залежно від конкретної ситуації. Саме тому доцільність виступає важливим чинником індивідуалізації правозастосування, що дозволяє враховувати особливості життєвих обставин, баланс інтересів сторін та суспільну потребу.

Разом із тим відсутність чітких меж доцільності або її підміна свавіллям створює серйозні ризики порушення законності, зловживання владними повноваженнями, вибіркового застосування права та корупційних проявів. Особливо гостро ця проблема постає у діяльності судів, правоохоронних органів, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, де рішення безпосередньо впливають на права, свободи та законні інтереси людини. У таких

умовах визначення меж допустимої доцільності набуває не лише теоретичного, а й вагомого практичного значення.

Актуальність цієї проблематики посилюється процесами демократизації суспільства, реформування публічної влади та впровадження стандартів належного врядування, за яких ефективність правової держави залежить від здатності поєднувати законність із обґрунтованою доцільністю. Саме від цього залежить рівень довіри громадян до державних інституцій, реальність судового захисту та якість публічних послуг.

Водночас доцільність у правозастосуванні найповніше проявляється у тих галузях права, де суб'єкти наділені дискреційними повноваженнями та необхідна індивідуалізація рішень. Насамперед це адміністративне, кримінальне, цивільне, господарське, соціальне та податкове право. У цих сферах доцільність виступає не альтернативою законності, а її гнучким інструментом, що дозволяє адаптувати правові норми до реальних життєвих ситуацій і водночас вимагає чіткого визначення меж її застосування.

Слід зауважити, що окремі питання законності та доцільності у сфері правозастосування вже були предметом ґрунтовних наукових досліджень. Вагомий внесок у розвиток цієї проблематики зробили І. Кресіна, І. Ніколайчук, В. Бігун, М. Бойко, П. Рабінович, С. Лисенков, М. Козюбра, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко, О. Петришин, Р. Зварич, І. Жукевич, В. Трофименко, О. Микитюк та інші науковці. Разом із тим комплексне теоретико-правове дослідження меж допустимого врахування доцільності під час застосування норм права, її впливу на забезпечення законності, а також механізмів запобігання зловживанню владними повноваженнями й досі не отримало достатнього висвітлення. Саме тому особливої ваги набуває необхідність ґрунтовного дослідження проблем законності та доцільності у правозастосовній діяльності, з'ясування критеріїв і меж їх допустимого використання, а також розроблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та юридичної практики, що й визначає актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри права Закладу вищої освіти “Університет Короля Данила” за напрямками “Трансформація правової системи України в умовах розвитку правових систем сучасності (теоретико-правовий та історико-правовий аспекти)” (державний реєстраційний номер 0116U002342) та “Закономірності розвитку і функціонування правової держави” (державний реєстраційний номер 0111U006673). Тема дисертації відповідає Закону України “Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки” та Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженим постановою Загальних Зборів Національної академії правових наук України від 03.03.2016.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у встановленні сутності та співвідношення законності і доцільності у правозастосуванні, визначенні меж допустимого використання доцільності під час реалізації владних повноважень, а також обґрунтуванні шляхів забезпечення законності та запобігання свавіллю у діяльності суб’єктів права.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення *завдань*, що становлять зміст дослідження:

- розкрити поняття, зміст та основні ознаки принципу законності в сучасній правовій системі;
- дослідити правову доцільність як самостійну категорію правозастосування, визначити її сутність та функціональне призначення;
- охарактеризувати методологічні підходи до аналізу співвідношення законності й доцільності у юридичній науці;
- проаналізувати співвідношення норм права та дискреційних повноважень у процесі правозастосування;
- визначити роль правової культури та правосвідомості у формуванні належної оцінки доцільності дій у межах закону;
- розкрити теоретичні та практичні аспекти меж допустимого компромісу між законністю та доцільністю;

- дослідити значення правової політики у формуванні ефективного механізму правозастосування;
- охарактеризувати інструменти запобігання зловживанню доцільністю, зокрема стандарти, процедури та контрольні механізми;
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення професійної підготовки правозастосовців у контексті забезпечення балансу між законом і доцільністю;
- розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення законодавства та юридичної практики з метою забезпечення оптимального співвідношення законності та доцільності у процесі правозастосування.

Об'єктом дослідження є правозастосовна діяльність державних органів та інших уповноважених владних суб'єктів під час реалізації ними наданої компетенції.

Предметом дослідження є теоретико-правові аспекти законності та доцільності у процесі правозастосування, межі правомірного використання доцільності під час ухвалення юридичних рішень, а також гарантії забезпечення законності при здійсненні правозастосовної діяльності в умовах розбудови правової держави.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи становить сукупність загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання, використання яких забезпечило комплексне дослідження законності та доцільності у процесі правозастосування. Базовим виступив діалектичний метод, що дав змогу розглянути законність і доцільність як взаємопов'язані правові явища у їх розвитку, динаміці та внутрішніх суперечностях. Застосування цього методу стало визначальним під час дослідження теоретико-методологічних засад проблематики у розділі 1.

Методи аналізу та синтезу використано для розкриття змісту понять законності, правової доцільності, дискреційних повноважень і меж допустимого компромісу між ними (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.3). За допомогою логічного методу сформульовано висновки щодо критеріїв допустимого врахування доцільності у правозастосовній діяльності та умов забезпечення законності

(підрозділи 2.3, 3.2). Метод узагальнення застосовано при систематизації наукових підходів, нормативного матеріалу та юридичної практики (розділи 1–3). Системно-структурний метод дозволив дослідити законність, доцільність, правову культуру, контрольні механізми та гарантії як взаємопов’язані елементи єдиного механізму правозастосування (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2). Формально-юридичний метод використано під час аналізу нормативно-правових актів, що визначають компетенцію державних органів, межі дискреційних повноважень і процедури контролю (підрозділи 2.1, 3.2). Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення вітчизняного законодавства із зарубіжними підходами до врегулювання співвідношення законності та доцільності у правозастосуванні (підрозділи 1.3, 3.3). Історико-правовий метод дав можливість простежити еволюцію наукових уявлень про законність, доцільність та межі владного розсуду (підрозділи 1.1–1.3). Соціологічний метод використано для оцінки ролі правової культури, правосвідомості та суспільних очікувань у формуванні правозастосовної практики (підрозділ 2.2).

Використання наведених методів у їх системному поєднанні забезпечило цілісність дослідження, високий рівень наукової обґрунтованості та достовірність сформульованих висновків і практичних пропозицій щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної діяльності (висновки до розділів 1-3, загальні висновки).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дослідженні вперше на комплексному теоретико-правовому рівні здійснено цілісний аналіз законності та доцільності у процесі правозастосування, розкрито їх зміст і функціональне призначення, а також визначено межі правомірного використання доцільності під час реалізації владних повноважень. Запропоновано нові підходи до осмислення доцільності як інструменту підвищення ефективності правозастосування в умовах правової невизначеності.

Основні наукові результати дослідження, які характеризуються новизною та виносяться на захист, полягають у тому, що:

уперше:

- запропоновано авторське визначення правової доцільності як юридично допустимої свободи вибору найбільш обґрунтованого, справедливого та ефективного рішення серед кількох правомірних варіантів, що здійснюється в межах компетенції уповноваженого суб'єкта та відповідно до мети закону;

- розроблено авторський підхід до категорії “межі допустимого” як універсального критерію оцінки правомірності врахування доцільності у діяльності органів державної влади та посадових осіб. Обґрунтовано, що такі межі визначаються вимогами законності, правової визначеності, пропорційності, заборони свавілля та судового контролю;

- обґрунтовано подвійний характер правової доцільності як процесу та результату. Як процес вона є інтелектуально-вольовою діяльністю з пошуку оптимального рішення, а як результат – правозастосовним актом, що найбільш повно відповідає цілям правового регулювання та конкретним обставинам справи;

- запропоновано авторську модель механізму реалізації правової доцільності, яка включає послідовні стадії: встановлення правової ситуації, визначення меж компетенції, аналіз допустимих альтернатив, вибір найбільш обґрунтованого рішення та його практичну реалізацію з подальшим контролем;

удосконалено:

- наукове розуміння принципу законності як багатовимірної правової категорії, що охоплює не лише формальне дотримання нормативних приписів, а й відповідність діяльності держави засадам справедливості, верховенства права, рівності перед законом та реального захисту прав людини;

- підходи до класифікації форм реалізації правової доцільності залежно від сфери юридичної діяльності, суб'єкта прийняття рішення, рівня публічної влади, ступеня нормативної визначеності та характеру повноважень, що дало змогу більш повно розкрити багатоманітність її проявів у сучасному правозастосуванні та визначити особливості використання у різних видах юридичної практики;

- положення про систематизацію ризиків неправомірного використання доцільності, до яких віднесено свавілля, бюрократизм, корупційні прояви,

перевищення владних повноважень, порушення принципу рівності учасників правовідносин та відчуження громадян від діяльності органів публічної влади, що дало змогу комплексно визначити негативні наслідки безконтрольного розсуду та окреслити напрями їх правового попередження;

- підхід до визначення об'єктивних підстав існування доцільності у правозастосуванні, до яких віднесено: обмеженість нормативного регулювання та неможливість охоплення ним усіх суспільних відносин; наявність прогалин і колізій у законодавстві; використання оціночних понять, диспозитивних норм і альтернативних санкцій; а також необхідність індивідуалізації правозастосовних рішень залежно від конкретних обставин справи;

дістало подальший розвиток:

- положення про роль правової культури та правосвідомості як ключових гарантій належного використання доцільності. Обґрунтовано, що високий рівень правової культури сприяє ухваленню рішень, заснованих на справедливості, розумності, професійній етиці та повазі до прав людини;

- історико-правове дослідження становлення принципу законності. Визначено, що еволюція цього принципу відображає перехід від сприйняття закону як інструменту влади до його сучасного розуміння як засобу обмеження державної влади та гарантії свободи особи;

- пропозиції щодо вдосконалення професійної підготовки правозастосовців, орієнтованої на формування навичок роботи з оціночними поняттями, колізіями, принципом пропорційності, етичними стандартами та механізмами захисту прав людини, а також здатності ухвалювати обґрунтовані, справедливі й законні рішення в умовах правової невизначеності;

- практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства та юридичної практики, спрямовані на забезпечення оптимального поєднання законності й доцільності, зокрема шляхом чіткого визначення меж дискреційних повноважень, посилення судового контролю, удосконалення процедур мотивування рішень, цифровізації адміністративних процедур та впровадження принципу "єдиного вікна".

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані та обґрунтовані в роботі положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у нормотворчій діяльності під час удосконалення законодавства з питань забезпечення законності, визначення меж допустимого врахування доцільності та регулювання дискреційних повноважень; у правозастосовній практиці судів, органів державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органів та інших уповноважених суб'єктів при ухваленні юридичних рішень; у судовій діяльності під час тлумачення норм права, оцінки меж розсуду та захисту прав людини; у науково-дослідній сфері для подальшого опрацювання проблем законності та доцільності; в освітньому процесі під час викладання дисциплін теоретико-правового циклу, підготовки навчальних і методичних матеріалів, а також у системі професійної підготовки та підвищення кваліфікації правозастосовців з метою формування навичок прийняття законних, обґрунтованих і доцільних рішень у межах наданих повноважень. Матеріали дисертації використовуються в навчальному процесі Закладу вищої освіти “Університет Короля Данила” при викладанні курсів “Теорія держави і права”, “Актуальні проблеми теорії держави і права”, “Конституційне право України”, “Адміністративне право України”, “Судові та правоохоронні органи України”, “Філософія права” (акт впровадження від 02.09.2025); науково-дослідній та експертно-аналітичній роботі Науково-дослідного інституту імені академіка УАН І.М. Луцького при виконанні наукових програм розвитку Університету Короля Данила, Прикарпатського регіону та України відповідно до плану проведення наукових досліджень, при підготовці науково-практичних експертних висновків, зауважень і пропозицій до законопроектів в зазначеній сфері (довідка про впровадження від 07.10.2025).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри права та публічного управління Закладу вищої освіти “Університет Короля Данила”, де було виконано дисертацію, та оприлюднено на трьох наукових конференціях, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції “Перспективні напрямки розвитку

юридичної науки у 21-му сторіччі” (м. Київ, 18-19 лютого 2025 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід” (м. Київ, 18-19 вересня 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Реформування українського законодавства: проблемні питання та шляхи їх вирішення” (м. Київ, 07-08 лютого 2024 р.).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 8 наукових публікаціях, що розкривають основний зміст дисертації, з яких: 4 статті у наукових фахових виданнях України, 1 стаття у науковому періодичному виданні держави ЄС (Республіка Польща), а також 3 тези доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена особливостями досліджуваної проблематики, а також поставленою метою і визначеними завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (154 найменування на 16 сторінках) і додатків. Повний обсяг дисертації становить 199 сторінок, з них основний текст 166 сторінок, додатки на 3 сторінках.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ДОЦІЛЬНОСТІ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ

1.1. Поняття та ознаки принципу законності в правовій системі

Варто почати з того, що проблематика законності належить до фундаментальних питань загальної теорії права, оскільки саме через неї виявляється реальна здатність правової системи забезпечувати організованість суспільного життя, стабільність державного управління, передбачуваність правового регулювання і захищеність людини у відносинах з публічною владою. Законність не може бути зведена до простої вимоги виконання законів, адже у розвиненій правовій системі вона постає складним нормативним, інституційним і ціннісним явищем, яке охоплює якість правотворчості, характер правозастосування, рівень правової культури, стан гарантій прав людини і межі владного розсуду.

У найзагальнішому вигляді законність виражає ідею підпорядкування всіх суб'єктів права загальним правилам, установленим у належній правовій формі. Однак таке розуміння потребує істотного уточнення, оскільки сучасна правова держава ґрунтується не на культурі будь якого нормативного припису, а на визнанні права як міри свободи, справедливості, рівності та відповідальності [55, с. 23-27]. Саме тому законність у сучасному теоретико правовому вимірі має розглядатися не як механічне виконання волі законодавця, а як принцип організації правового життя, спрямований на утвердження правового порядку, обмеження свавілля і забезпечення реальності прав та свобод людини.

Значення принципу законності особливо посилюється в умовах ускладнення суспільних відносин, зростання ролі адміністративного і судового розсуду, розширення сфери публічного управління та підвищення вимог до якості правозастосовної діяльності. Там, де правозастосувач має справу з оціночними поняттями, колізіями, прогалинами, дискреційними повноваженнями або необхідністю індивідуалізації правового рішення,

законність виконує функцію межі, що не дозволяє доцільності перетворитися на суб'єктивізм. Водночас сама законність не повинна ставати формалістичним бар'єром для справедливого вирішення конкретної справи [64, с. 312].

У дисертаційному дослідженні законність доцільно розглядати як одну з опорних категорій, що забезпечує взаємозв'язок між нормативною визначеністю права і практичною діяльністю органів державної влади. Її зміст виявляється не лише у вимозі дотримання правових приписів, а й у необхідності забезпечити єдність правового регулювання, передбачуваність поведінки суб'єктів, контрольованість владних рішень і недопущення довільного втручання у сферу приватної автономії особи.

У юридичній науці законність традиційно аналізується у кількох взаємопов'язаних аспектах. Передусім вона розглядається як принцип права, що виражає загальну вимогу відповідності поведінки суб'єктів правовим приписам. У такому значенні законність є нормативною засадою всієї правової системи, оскільки вона встановлює обов'язковість права як для приватних осіб, так і для держави [47]. Водночас у цьому аспекті виникає питання про те, чи будь який закон заслуговує на безумовне виконання, чи законність повинна бути пов'язана з якісними характеристиками самого права.

Інший підхід розглядає законність як метод державного керівництва суспільством. У межах цього підходу акцент переноситься з абстрактної нормативної вимоги на практичну організацію державної діяльності. Держава керує суспільними процесами не через свавільні накази чи ситуативні рішення, а через систему правових норм, процедур і компетенцій. Такий підхід дає змогу показати, що законність має не лише обмежувальний, а й організуючий характер, оскільки вона впорядковує діяльність публічної влади і забезпечує її передбачуваність [76, с. 58-62].

Третій підхід пов'язує законність із режимом суспільного і державного життя. Тут законність постає не окремим приписом і не лише вимогою до посадової особи, а загальним станом правової організованості суспільства. За такого розуміння законність охоплює не тільки юридичну форму діяльності

держави, а й реальний рівень виконання законів, стан правопорядку, ступінь довіри до правових інститутів, готовність громадян діяти у правовому полі та ефективність механізмів юридичної відповідальності.

У наукових працях, що тяжіють до формально нормативного підходу, законність зазвичай трактується як точне, неухильне і однакове виконання законів усіма суб'єктами права. Такий підхід має безумовну цінність, оскільки без вимоги точного виконання норм право втрачає регулятивну силу [83]. Однак його обмеженість полягає в тому, що він недостатньо враховує проблему якості закону, його відповідності Конституції, правам людини, справедливості та принципу верховенства права.

На противагу цьому у сучасній правовій думці поширюється ціннісно орієнтоване розуміння законності, згідно з яким вона не може існувати окремо від верховенства права, правової визначеності, рівності, пропорційності та поваги до людської гідності. У цьому аспекті показовими є ідеї Лона Фуллера про внутрішню моральність права, оскільки закон, який є незрозумілим, суперечливим, ретроспективним або неможливим для виконання, не здатен бути основою справжньої законності. Так само концепції Джозефа Раза і Браяна Таманаги акцентують на тому, що законність має забезпечувати передбачуваність, обмеження влади і можливість особи планувати власну поведінку [119, с. 572-576].

Порівняння різних підходів дозволяє зробити важливий методологічний висновок. Законність має водночас формальний і змістовний виміри. Її формальний вимір полягає у вимозі діяти відповідно до чинних правових приписів. Змістовний вимір полягає в тому, що самі правові приписи мають бути якісними, справедливими, зрозумілими і такими, що відповідають конституційним цінностям. Відрив першого виміру від другого створює небезпеку легалістичного формалізму, за якого зовнішня відповідність закону приховує несправедливість або свавілля [128, с. 751].

Таке визначення дозволяє уникнути спрощеного розуміння законності як суто технічної вимоги не порушувати закон. Законність є не тільки правилом

зовнішньої поведінки, а й принципом, що визначає логіку функціонування правової системи [139, с. 369]. Вона поєднує нормативний аспект, який виражається у підпорядкуванні поведінки правовим нормам, інституційний аспект, пов'язаний із діяльністю органів державної влади, і ціннісний аспект, який вимагає орієнтації права на свободу, справедливість, рівність і людську гідність.

Важливо підкреслити, що законність має універсальний характер. Вона не може бути адресована лише громадянам, оскільки в такому випадку перетворюється на односторонній інструмент владного контролю. У правовій державі першочерговим адресатом принципу законності є сама держава, адже саме вона володіє владними повноваженнями, можливістю примусу і здатністю найбільш істотно впливати на правове становище особи. Тому принцип законності передусім означає юридичну зв'язаність влади правом [98, с. 74-79].

У цьому зв'язку доречно порівняти принцип законності з принципом верховенства права. Законність у класичному значенні акцентує на необхідності дотримання законів, тоді як верховенство права вимагає, щоб закон був не тільки формально чинним, а й справедливим, передбачуваним, несуперечливим і сумісним з основними правами людини. Отже, сучасне розуміння законності має розвиватися не всупереч верховенству права, а всередині його ціннісного поля.

Принцип законності також має безпосереднє значення для правозастосування. Норма права є загальним масштабом поведінки, однак її застосування завжди відбувається у конкретній життєвій ситуації. Саме тому законність у правозастосуванні вимагає не лише формального посилання на норму, а й точного встановлення фактичних обставин, правильного вибору правової норми, її належного тлумачення, мотивованості рішення і дотримання встановленої процедури. Без цих елементів навіть рішення, зовні оформлене як законне, може втратити властивості правомірності [110, с. 254].

Право у сучасному розумінні не може бути зведене до тексту нормативного акта. Воно охоплює принципи, цінності, процедури, гарантії та інституційні механізми, які забезпечують справедливе впорядкування

суспільних відносин. Тому законність має спиратися не лише на формальну чинність закону, а й на його правову якість [87]. Закон, що суперечить Конституції, порушує сутність основних прав, є непропорційним, непередбачуваним або дискримінаційним, не може бути повноцінною основою правової законності.

У цьому контексті особливого значення набуває розмежування формальної і матеріальної законності. Формальна законність означає відповідність поведінки чинному нормативному припису. Матеріальна законність передбачає відповідність правозастосовної діяльності не тільки букві закону, а й принципам права, конституційним цінностям і меті правового регулювання. Саме матеріальна законність дозволяє уникнути ситуацій, коли зовні законна дія фактично порушує справедливість, рівність або гідність людини [57, с. 461-467].

Ганс Кельзен, розглядаючи право як ієрархічну систему норм, підкреслював значення формальної впорядкованості правової системи. Його нормативістський підхід є важливим для розуміння того, що законність неможлива без чіткої структури юридичних джерел і підпорядкованості нижчих актів вищим. Водночас концепція Лона Фуллера демонструє, що однієї формальної ієрархії недостатньо [92, с. 174]. Право повинно відповідати вимогам загальності, оприлюдненості, несуперечливості, можливості виконання і стабільності. Без цих властивостей законність утрачає зміст.

У національній правовій доктрині також простежується поступовий перехід від вузького легістського розуміння законності до ширшого правового її тлумачення. Законність починає розглядатися не лише як режим виконання законів, а як спосіб забезпечення верховенства права, прав людини, правової визначеності та справедливості. Такий підхід видається найбільш продуктивним для дослідження правозастосування, адже саме у цій сфері найбільш помітно, чи є законність реальною правовою цінністю, чи лише процедурною оболонкою владного рішення [67].

Отже, співвідношення законності і права не може будуватися за схемою простого підпорядкування права закону. Навпаки, законність має бути похідною

від права у його змістовному значенні. Закон є важливою формою вираження права, але не всякий нормативний текст автоматично втілює правову справедливість. Тому принцип законності повинен поєднувати вимогу нормативної визначеності з вимогою правового змісту закону.

Найбільш виразно принцип законності проявляється у сфері організації та функціонування державної влади. Це зумовлено тим, що держава володіє владними повноваженнями, правом встановлювати загальнообов'язкові правила, застосовувати примус і ухвалювати рішення, здатні істотно впливати на права, свободи та законні інтереси людини [41, с. 632-636]. Саме тому законність у діяльності держави має не лише юридичне, а й політико правове та гуманістичне значення.

Держава не може вимагати поваги до закону від громадян, якщо сама демонструє вибіркоче або формальне ставлення до правових приписів. У цьому полягає один із ключових парадоксів правового розвитку. Законність формується не лише через нормативні вимоги, а й через практику влади. Якщо органи публічної влади діють послідовно, відкрито, в межах компетенції і з повагою до прав людини, право сприймається суспільством як реальна цінність. Якщо ж влада використовує закон ситуативно, вибірково або інструментально, законність втрачає легітимаційну силу [13, с. 185-189].

Посадові особи також не можуть діяти поза межами наданих повноважень. У демократичній правовій системі публічна посада не є джерелом необмеженого адміністративного волевиявлення [30, с. 55-57]. Вона є формою юридично обмеженого служіння публічному інтересу. Тому будь яке рішення посадової особи повинно мати правову підставу, відповідати меті повноваження, бути належно мотивованим і прийматися за процедурою, яка гарантує захист прав заінтересованих осіб.

Особливе значення законність має у сфері державного примусу. Примус допустимий лише тоді, коли він передбачений законом, застосовується уповноваженим суб'єктом, має легітимну мету, є необхідним і пропорційним. Якщо примус застосовується без достатньої правової підстави або з

перевищенням необхідних меж, він втрачає правовий характер і набуває ознак свавілля. Саме тому законність є не тільки формою організації влади, а й засобом її цивілізованого обмеження [50, с. 377-380].

У цьому аспекті законність виконує антисвавільну функцію. Вона не дозволяє публічній владі підмінити право політичною доцільністю, адміністративною зручністю або корпоративним інтересом. Законність вимагає, щоб кожне владне рішення було не лише корисним з позиції органу влади, а й правово обґрунтованим, перевірюваним, передбачуваним і сумісним із правами людини. Саме ця функція робить законність необхідною умовою правової державності.

Законність має не тільки організаційно державне, а й виразне гуманістичне значення. Її кінцевим призначенням є не лише підтримання державної дисципліни чи формального порядку, а забезпечення такого стану правового життя, за якого людина може реально користуватися своїми правами, передбачати юридичні наслідки власної поведінки, захищати порушені інтереси і розраховувати на однакове ставлення з боку держави [143, с. 264].

Права і свободи людини залишаються декларативними, якщо вони не забезпечені режимом законності. Конституційне проголошення прав має значення лише тоді, коли існують юридичні процедури їх реалізації, доступні механізми захисту, незалежний суд, відповідальність посадових осіб і обов'язок держави діяти у спосіб, передбачений правом. Без цих елементів право людини перетворюється на політичну обіцянку, а не на реальну юридичну можливість.

Законність забезпечує передбачуваність правового становища особи. Людина повинна мати можливість знати, які права їй належать, які обов'язки вона має, які наслідки можуть настати у разі певної поведінки і яким чином можна захистити порушене право [153, с. 95-102]. Передбачуваність є однією з ключових умов свободи, оскільки непередбачувана влада фактично позбавляє особу можливості планувати власне життя і діяти автономно.

У цьому контексті законність виступає мостом між абстрактним правом і конкретним людським досвідом. Для особи право існує не лише у тексті

Конституції чи закону, а у діях судді, адміністративного органу, правоохоронця, державного службовця, органу місцевого самоврядування [131, с. 50-57]. Якщо ця взаємодія є справедливою, зрозумілою і правовою, законність набуває реального змісту. Якщо ж вона є формальною або свавільною, довіра до права руйнується.

Ознаки принципу законності дозволяють конкретизувати його зміст і відмежувати справжню правову законність від формального посилання на закон. Першою ознакою є загальнообов'язковість. Законність поширюється на всіх суб'єктів права без винятку. Її адресатами є держава, органи публічної влади, посадові особи, громадяни, юридичні особи, об'єднання громадян та інші учасники правових відносин. Будь яке вилучення певного суб'єкта з режиму законності руйнує саму ідею права як загальної міри поведінки [110].

Загальнообов'язковість законності не означає однакового змісту прав і обов'язків для всіх суб'єктів. Держава і громадянин мають різний правовий статус, різні повноваження і різні юридичні можливості. Однак усі вони однаково пов'язані правом. Для приватної особи це означає обов'язок не порушувати правові приписи і права інших осіб. Для держави це означає обов'язок діяти лише в межах компетенції, з дотриманням процедури і з повагою до людської гідності.

Другою ознакою є верховенство закону в системі правового регулювання. Усі підзаконні нормативні акти, адміністративні рішення, індивідуальні правозастосовні акти та внутрішні управлінські документи мають відповідати закону і Конституції. Така вимога забезпечує ієрархічну впорядкованість правової системи, запобігає відомчому свавіллю і не дозволяє підзаконному регулюванню фактично змінювати зміст закону [62, с. 144-149].

Разом із тим верховенство закону не слід розуміти як абсолютизацію будь якого закону. Закон у правовій державі сам повинен відповідати Конституції, правам людини, загальним принципам права і вимогам правової визначеності. У цьому аспекті верховенство закону має бути вписане у ширший контекст

верховенства права. Інакше закон може перетворитися на зовнішньо легальну форму неправового змісту.

Третьою ознакою є єдність законності. Правові приписи повинні однаково діяти і застосовуватися на всій території держави. Єдність законності заперечує регіональну, відомчу, політичну або ситуативну довільність у застосуванні права. Якщо одна і та сама норма залежно від місця, органу або посадової особи набуває різного практичного значення без належного правового обґрунтування, це свідчить про деформацію законності [74].

Четвертою ознакою є реальність законності. Вона означає, що законність не може обмежуватися урочистим проголошенням принципів або формальним існуванням нормативних актів. Реальна законність потребує ефективних механізмів контролю, юридичної відповідальності, судового захисту, правового виховання, належної правової культури і практичної спроможності держави забезпечити виконання власних приписів. Нереалізований закон підриває авторитет права не менше, ніж його пряме порушення.

П'ятою ознакою є допустимість доцільності лише у межах законності. Доцільність не повинна протиставлятися закону і не може виправдовувати відступ від правових приписів. Її значення полягає у виборі найбільш обґрунтованого, пропорційного і справедливого рішення серед тих варіантів, які дозволені правом [2, с. 12-15]. Саме тут простежується важлива відмінність між правовою доцільністю і свавільним розсудом. Перша конкретизує законність, другий її руйнує.

Шостою ознакою є невідворотність юридичної відповідальності за порушення закону. Якщо порушення правових приписів не тягне належної реакції держави, законність втрачає реальний характер і перетворюється на декларацію. Водночас невідворотність відповідальності не означає її надмірної суворості. Вона має поєднуватися з принципами справедливості, індивідуалізації, пропорційності та гуманізму. В іншому разі відповідальність може стати не засобом підтримання законності, а інструментом репресивного формалізму [33, с. 46].

Сьомою ознакою є гарантованість прав і свобод людини. Справжня законність не може бути зосереджена лише на охороні державного порядку. Її зміст полягає також у забезпеченні прав особи, недопущенні безпідставного втручання у приватну сферу, доступності правосуддя, ефективності правового захисту і можливості оскаржити незаконні рішення державних органів. Саме ця ознака відрізняє правову законність від адміністративної дисципліни.

Законність і правопорядок є взаємопов'язаними, але не тотожними категоріями. Законність виражає вимогу, принцип і режим дотримання права, тоді як правопорядок є фактичним станом упорядкованості суспільних відносин, що виникає внаслідок реалізації правових норм [61, с. 153-160]. Іншими словами, законність є передумовою, способом і умовою формування правопорядку, а правопорядок є її соціально правовим результатом.

Правапорядок не може існувати без законності, оскільки впорядкованість суспільних відносин, яка ґрунтується на страху, примусі, адміністративній довільності або неформальних правилах, не є правовим порядком у власному значенні. Правапорядок передбачає, що поведінка суб'єктів узгоджується з правом, а діяльність держави здійснюється відповідно до встановлених процедур і гарантій. Тому правапорядок є не просто наявністю соціальної дисципліни, а саме правовою організованістю [79].

У співвідношенні законності і правапорядку проявляється зв'язок між нормативним і фактичним вимірами права. Законність належить передусім до нормативної площини, оскільки вона виражає вимогу діяти відповідно до права. Правапорядок характеризує фактичний результат такої діяльності [119, с. 192-196]. Однак ці виміри постійно взаємодіють. Стабільний правапорядок зміцнює повагу до законності, а порушення законності руйнує довіру до правапорядку.

Особливого значення це співвідношення набуває у правозастосуванні. Кожне правозастосовне рішення є не лише індивідуальним актом щодо конкретної справи, а й елементом формування ширшого правапорядку. Якщо рішення є законним, обґрунтованим, мотивованим і справедливим, воно зміцнює авторитет права. Якщо ж воно є формальним, вибіркоким або свавільним, воно

послаблює правопорядок навіть тоді, коли зовні має належну юридичну форму [146, с. 51-56].

У сфері застосування санкцій доцільність проявляється у необхідності індивідуалізації відповідальності. Закон може встановлювати декілька можливих видів санкцій або певні межі покарання, однак конкретне рішення має враховувати характер правопорушення, ступінь вини, наслідки, поведінку особи, обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність. У цьому випадку законність визначає допустимий діапазон рішення, а доцільність допомагає обрати справедливу і пропорційну міру реагування [78, с. 414-418].

У судовому розсуді доцільність також має важливе значення, однак вона не повинна виходити за межі права. Суд, застосовуючи норму, нерідко оцінює докази, тлумачить оціночні поняття, визначає спосіб захисту, обирає процесуальне рішення або встановлює розмір компенсації. У кожному з цих випадків правозастосовна доцільність повинна бути мотивованою, перевіреною і пов'язаною з принципами справедливості, пропорційності та правової визначеності.

В адміністративній дискреції доцільність набуває форми вибору між кількома законними варіантами владного рішення. Орган публічної влади може мати можливість надати дозвіл або відмовити у ньому, визначити умови, обрати захід контролю чи реагування, встановити строк або спосіб виконання. Проте дискреція не є адміністративною свободою у неправовому значенні. Вона обмежена метою повноваження, принципами рівності, недискримінації, пропорційності, обґрунтованості і належного врядування [43, с. 522].

Отже, доцільність у правозастосуванні має правове значення лише як спосіб конкретизації законності, а не як засіб її обмеження чи подолання. Вона дозволяє уникнути механічного формалізму, але водночас повинна бути зв'язана законом, принципами права, процедурою і вимогою мотивованості. Саме у такому розумінні доцільність сприяє справедливому застосуванню права, не руйнуючи режиму законності.

Реалізація принципу законності в сучасній правовій системі ускладнюється низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Однією з найбільш помітних проблем є нестабільність законодавства. Часті зміни нормативних актів, поспішність правотворчості, недостатня узгодженість між різними галузями права і відсутність належної прогнозованості правового регулювання знижують здатність суб'єктів планувати власну поведінку [18, с. 261-270]. У таких умовах законність формально зберігається, але її регулятивна ефективність послаблюється.

Другою проблемою є колізійність правового регулювання. Коли різні правові приписи суперечать один одному або допускають неоднакове тлумачення, правозастосувач отримує широкий простір для вибору, який може бути використаний як для справедливого вирішення справи, так і для довільного рішення. Колізійність небезпечна тим, що вона підриває єдність законності і створює нерівність у правозастосуванні.

Третьою проблемою є надмірна кількість підзаконних актів і складність правового регулювання. У багатьох сферах саме підзаконні акти фактично визначають порядок реалізації прав і виконання обов'язків. Якщо таке регулювання є надмірним, суперечливим або непрозорим, громадянин не сприймає право як зрозумілу систему правил. Право перетворюється на складний адміністративний лабіринт, у якому законність стає доступною переважно для фахівців [73].

Особливо небезпечною є вибірковість застосування права. Вона проявляється тоді, коли однакові юридичні ситуації вирішуються по різному без належного обґрунтування або коли правова реакція держави залежить від суб'єкта, політичного контексту, адміністративного інтересу чи інших позаправових чинників. Вибірковість руйнує віру в рівність перед законом і сприяє формуванню правового нігілізму.

Формалізм у правозастосуванні є іншою істотною проблемою законності. Йдеться про ситуації, коли орган формально посилається на норму, але не враховує її мету, принципи права, фактичні обставини справи і права людини

[92, с. 88]. Такий формалізм особливо небезпечний у сферах адміністративного провадження, соціального забезпечення, судового захисту і застосування санкцій. Він створює видимість законності, але не забезпечує справедливості.

Низький рівень правової культури також негативно впливає на реалізацію законності. Якщо громадяни сприймають закон як зовнішній примус, а посадові особи як інструмент адміністративної зручності, законність не стає внутрішньою цінністю правової системи. У такому випадку виконання закону залежить не від переконання у його необхідності, а від страху санкції або ситуативної вигоди. Це послаблює стабільність правопорядку [112, с. 125-130].

Окремої уваги потребує розрив між проголошеними правами і реальними механізмами їх захисту. Якщо особа має право, але не може ефективно його реалізувати через складність процедури, тривалість розгляду, високу вартість правової допомоги, відсутність належної комунікації або недоступність суду, законність набуває декларативного характеру [137, с. 161-168]. Саме цей розрив часто стає причиною недовіри до права і держави.

Сучасне розуміння законності не може залишатися суто легалістичним. Воно повинно поєднувати нормативну визначеність із верховенством права, правовою справедливістю, повагою до людської гідності, гарантіями прав людини, якістю законодавства, правовою культурою і допустимою доцільністю у межах закону [82]. Лише за такої умови законність не перетворюється на формальну вимогу підкорення нормативному тексту, а виконує справжню правову функцію організації справедливого і передбачуваного суспільного порядку.

Для подальшого дослідження співвідношення законності і доцільності у правозастосуванні принципово важливим є висновок про те, що законність визначає межі правозастосовного рішення, а доцільність забезпечує його індивідуалізацію, ефективність і пропорційність у конкретній справі. Доцільність набуває правового значення лише тоді, коли вона діє як спосіб реалізації законності, а не як підстава для відступу від неї. У цьому полягає

ключова методологічна передумова подальшого аналізу правозастосовної діяльності.

Методологічне осмислення принципу законності потребує врахування того, що ця категорія перебуває на перетині кількох рівнів правової реальності. На рівні правотворчості законність означає необхідність створення узгоджених, зрозумілих, стабільних і конституційно обґрунтованих норм. На рівні правозастосування вона вимагає правильного встановлення фактів, належного тлумачення норм, мотивованості рішень і дотримання процедур [93, с. 165-169]. На рівні правової поведінки вона передбачає добровільне виконання правових приписів, повагу до прав інших осіб і готовність діяти у межах правопорядку.

У порівняльному аспекті можна простежити, що сучасні правові системи дедалі частіше відходять від розуміння законності як простої відповідності формальному закону. Значення набувають такі характеристики, як якість законодавства, доступність права, зрозумілість процедур, незалежність суду, ефективність засобів правового захисту і пропорційність втручання держави. Ці ознаки демонструють, що законність є не статичною конструкцією, а динамічним принципом, який розвивається разом із уявленнями про правову державу [51].

Важливо також ураховувати, що законність не може бути забезпечена виключно репресивними механізмами. Юридична відповідальність є необхідною, але недостатньою умовою. Реальна законність потребує правової культури, довіри до інституцій, якісної правової освіти, доступної комунікації держави з громадянами і переконання, що право застосовується справедливо. Там, де законність ґрунтується тільки на страху санкції, вона залишається зовнішньою і нестійкою.

Законність має також комунікативний вимір. Право повинно бути не лише прийняте і оприлюднене, а й зрозуміле адресатові. Якщо норма сформульована так, що особа не здатна усвідомити свої права та обов'язки без спеціальної фахової допомоги, правова визначеність послаблюється. У такій ситуації

формально існуючий закон не виконує належної орієнтуючої функції. Тому вимога зрозумілості права є складовою реальної законності [6, с. 84-87].

Реальність законності значною мірою залежить не лише від якості нормативних приписів і діяльності державних органів, а й від рівня правової культури суспільства. Закон може бути належно сформульованим, процедура може бути формально встановленою, а компетенція органу може бути юридично визначеною, однак без внутрішнього прийняття права як соціальної цінності законність залишається переважно зовнішнім режимом примусу [75, с. 212-216]. Правова культура забезпечує перехід від вимушеного дотримання закону до свідомої правомірної поведінки, що має особливе значення для стабільності правової системи.

У цьому аспекті законність і правова культура перебувають у взаємному зв'язку. З одного боку, законність створює інституційні умови для розвитку правової культури, оскільки послідовне, рівне і справедливе застосування права формує довіру до правових інститутів. З іншого боку, правова культура підтримує законність, оскільки спонукає суб'єктів виконувати правові приписи не лише через загрозу санкції, а через усвідомлення їх необхідності та соціальної цінності. Саме тому законність не може розглядатися тільки як результат діяльності державного апарату [84, с. 168-174].

Порівнюючи правову культуру і законність, слід зазначити, що перша характеризує якість сприйняття і реалізації права, тоді як друга визначає вимогу відповідності поведінки правовим приписам. Однак у практичному вимірі ці категорії не існують ізольовано [122, с. 452]. Законність без правової культури може перетворитися на зовнішню дисципліну, підтримувану лише примусом. Правова культура без законності втрачає інституційне підґрунтя і перетворюється на сукупність моральних очікувань, які не мають належної юридичної сили.

У науковому дискурсі слушно підкреслюється, що правова культура є одним із критеріїв зрілості правової системи. Вона виявляється у здатності суспільства сприймати право не як випадковий набір заборон, а як систему

загальних правил, що забезпечують свободу, рівність, відповідальність і стабільність. Для принципу законності це має принципове значення, оскільки закон може ефективно діяти лише тоді, коли його адресати розуміють його сенс і визнають правомірність вимоги його дотримання [150, с. 418-422].

Отже, правова культура є необхідною соціальною умовою реальної законності. Вона не замінює закон і не скасовує значення юридичного примусу, однак забезпечує внутрішню підтримку правового порядку. Саме через правову культуру законність набуває не лише формального, а й ціннісного змісту, стає не зовнішнім адміністративним режимом, а стійкою характеристикою правового життя суспільства.

У правозастосовному процесі принцип законності має багаторівневий характер. Він проявляється на стадії встановлення фактичних обставин справи, вибору правової норми, її тлумачення, ухвалення індивідуального рішення, мотивування цього рішення і контролю за його виконанням. Порушення законності на будь якій із цих стадій здатне поставити під сумнів правомірність усього правозастосовного акта, навіть якщо його зовнішня форма відповідає встановленим вимогам.

Передусім законність вимагає повного, об'єктивного і неупередженого встановлення фактичних обставин. Правова норма не може бути правильно застосована до факту, який встановлено поверхово, вибірково або з порушенням процедурних гарантій. Тому фактична основа рішення є не допоміжним елементом правозастосування, а однією з передумов його законності. Помилка у фактах неминуче породжує помилку у праві, оскільки норма застосовується не до реальної, а до викривленої правової ситуації [38, с. 742-749].

Особливого значення набуває мотивування правозастосовного рішення. Немотивоване або формально мотивоване рішення не дає змоги перевірити, чи діяв орган у межах законності, чи врахував релевантні обставини, чи не вийшов за межі компетенції і чи не підмінив правову аргументацію міркуваннями адміністративної зручності. Мотивація виступає засобом раціоналізації влади,

оскільки змушує правозастосувача пояснити юридичну логіку свого рішення [84, с. 322].

Законність у правозастосуванні також передбачає дотримання процедури. Процедура не є другорядною формальністю, адже саме через неї забезпечуються права учасників, можливість бути почутим, право на докази, доступ до матеріалів, оскарження рішення і контроль за владним розсудом [109, с. 183]. Порухення процедури здатне знецінити навіть матеріально правильне рішення, оскільки правова держава вимагає не тільки правильного результату, а й правового способу його досягнення.

З огляду на це, законність у правозастосовному процесі слід розглядати як комплексну вимогу, що охоплює фактичну достовірність, нормативну правильність, процедурну належність, мотивованість і контрольованість рішення. У такому розумінні вона стає не формальним атрибутом акта, а внутрішньою якістю правозастосовної діяльності, яка забезпечує її справедливість, передбачуваність і сумісність із правами людини.

1.2. Правова доцільність як категорія правозастосування

Правова доцільність належить до тих складних теоретико-правових категорій, які дають змогу глибше розкрити природу правозастосування як особливої форми реалізації права. Її значення виявляється насамперед у тому, що правозастосування не може бути зведене до механічного перенесення абстрактної правової норми на конкретну життєву ситуацію. Правова норма, навіть за умови її високої юридико-технічної якості, має загальний характер, тоді як фактичні обставини справи завжди є індивідуальними, конкретними і нерідко такими, що потребують оцінки, порівняння, зважування та вибору найбільш обґрунтованого варіанта рішення. Саме в цьому просторі між загальністю правового припису і конкретністю соціального випадку виникає потреба у правовій доцільності.

У сучасній теоретико-правовій думці простежується поступовий відхід від надмірно формалізованого розуміння правозастосування як суто логічної операції підведення факту під норму. Так, М. Козюбра, аналізуючи вимоги верховенства права і правової держави, пов'язує належне функціонування правової системи не лише з формальною підпорядкованістю закону, а й із правовою визначеністю, домірністю, захистом прав людини, недопущенням зловживання владою та обмеженням свавілля держави [124, с. 171-176]. Такий підхід є важливим для розуміння доцільності, оскільки вона не може сприйматися як довільне міркування про корисність рішення, а має бути включена у систему правових вимог, що забезпечують справедливість і передбачуваність правозастосування.

Правова доцільність набуває особливого значення тоді, коли правозастосовний суб'єкт має не один жорстко визначений варіант поведінки, а певний простір вибору. Це може виявлятися під час призначення санкції, визначення способу захисту порушеного права, застосування заходів забезпечення, оцінки доказів, тлумачення оціночних понять, реалізації адміністративної дискреції або судового розсуду. У таких ситуаціях законність окреслює межі допустимого рішення, тоді як доцільність дозволяє обрати серед законних варіантів той, який є найбільш справедливим, необхідним, пропорційним та ефективним. Інакше кажучи, законність відповідає на питання про юридичну допустимість рішення, а доцільність про його змістовну виправданість [144, с. 42].

Особливе значення має розмежування доцільності та свавілля. Свавілля виникає там, де рішення приймається без належної правової підстави, без обґрунтування, поза межами компетенції або всупереч правам особи. Доцільність, навпаки, передбачає юридично мотивований вибір, що спирається на фактичні обставини, правову норму, мету повноваження і загальні принципи права. Тому доцільність не послаблює законність, а поглиблює її практичний зміст, оскільки забезпечує перехід від формального застосування норми до її справедливого, індивідуалізованого й ефективного втілення.

Важливо також враховувати, що правова доцільність виконує коригувальну функцію щодо надмірного формалізму у правозастосуванні. Формально правильне рішення не завжди є змістовно справедливим, якщо воно не враховує реальних обставин справи, правового становища особи, пропорційності наслідків або мети правової норми. Саме тому категорія доцільності дає змогу уникнути ситуацій, коли право застосовується зовні бездоганно, але фактично призводить до несправедливого або соціально не виправданого результату [130, с. 292-298]. У цьому контексті доцільність виступає не конкурентом законності, а її функціональним доповненням.

Отже, правова доцільність є необхідною категорією для розуміння правозастосування як складного інтелектуального, оціночного і владно-організаційного процесу. Її сутність полягає у виборі найбільш обґрунтованого, справедливого, пропорційного й ефективного рішення серед кількох юридично допустимих варіантів. Законність визначає межі такого вибору, а доцільність забезпечує його якість. Саме тому правова доцільність не заперечує принцип законності, а конкретизує його в тих ситуаціях, коли закон залишає простір для оцінки фактичних обставин, вибору правового засобу або індивідуалізації правозастосовного рішення [106, с. 49-57].

У юридичній науці категорія доцільності традиційно належить до дискусійних, оскільки вона перебуває на межі між нормативною визначеністю права, практичною ефективністю правового регулювання та оцінною діяльністю суб'єкта правозастосування. На відміну від законності, яка має більш чітко виражений формально-нормативний зміст і пов'язується з вимогою діяти відповідно до правових приписів, доцільність передбачає вибір найбільш обґрунтованого, розумного та соціально виправданого рішення у конкретній правовій ситуації. Саме тому в науковому дискурсі сформувалося кілька підходів до її розуміння [118, с. 313].

Перший підхід пов'язує доцільність насамперед з ефективністю правового регулювання. У межах такого бачення правове рішення оцінюється не лише з позиції його формальної відповідності нормі, а й з огляду на здатність досягти

мети правового регулювання, забезпечити реальний захист прав, стабілізувати суспільні відносини, усунути правовий конфлікт або відновити порушений правопорядок. Такий підхід простежується у працях представників сучасної теорії права, які наголошують, що право не може бути зведене лише до системи формальних приписів, оскільки його соціальна цінність виявляється через здатність впорядковувати суспільне життя справедливим, передбачуваним і результативним способом [51, с. 34-38]. У цьому контексті правова доцільність розглядається як засіб подолання надмірного формалізму у правозастосуванні.

Другий підхід, навпаки, акцентує увагу на ризиках надмірного посилення доцільності. Його прихильники обґрунтовано застерігають, що апеляція до доцільності може стати небезпечною тоді, коли вона використовується як підстава для відступу від закону, ігнорування правових процедур або виправдання владного свавілля. У такому разі доцільність втрачає правовий характер і перетворюється на адміністративну, політичну або суб'єктивно-прагматичну категорію. Особливо небезпечною є ситуація, коли правозастосовний орган, посилаючись на користь, ефективність або суспільну потребу, фактично підміняє юридичні критерії власним розсудом. Саме тому у правовій державі доцільність не може бути самостійним виправданням рішення, якщо таке рішення не має належної правової підстави [66].

Третій підхід видається найбільш збалансованим і продуктивним для сучасного теоретико-правового аналізу. Його сутність полягає в тому, що доцільність визнається важливою категорією правозастосування, але лише за умови її функціонування в межах законності. У цьому значенні вона не протиставляється закону, не конкурує з ним і не замінює правову норму волею правозастосувача [94, с. 527-533]. Навпаки, доцільність конкретизує законність у тих ситуаціях, коли правова норма допускає певний простір вибору, потребує тлумачення, індивідуалізації або врахування фактичних обставин справи.

У найбільш загальному розумінні правову доцільність можна визначити як зумовлену метою права, конкретними обставинами юридичної справи, принципами справедливості, розумності, пропорційності та ефективності вимогу

обрання найбільш обґрунтованого варіанта правозастосовного рішення серед кількох юридично допустимих можливостей. Таке визначення дає змогу відмежувати правову доцільність від довільного розсуду, політичної вигоди чи адміністративної зручності. Доцільність набуває правового характеру лише тоді, коли вона ґрунтується на нормі права, відповідає її меті та не порушує меж компетенції правозастосовного суб'єкта [103, с. 551-554].

Подібну ідею можна простежити у працях Ю. Шемшученка, який розглядає право як складний соціальний регулятор, пов'язаний із функціонуванням держави, правовою культурою, законністю і правопорядком. У такому розумінні правозастосовне рішення не повинно бути ізольованим актом механічного виконання закону. Воно має враховувати місце конкретної норми у правовій системі, її соціальне призначення, характер правовідносин і наслідки для суб'єктів права [133, с. 171-176]. Саме тому правова доцільність виступає способом поєднання загального нормативного припису з конкретною юридичною ситуацією.

Також, важливим для розуміння правової доцільності є також підхід А. Колодія, який акцентує увагу на значенні принципів права як вихідних ідей, що визначають спрямованість правового регулювання. З цієї позиції доцільність не може зводитися до практичної користі або результативності рішення. Вона має співвідноситися з принципами справедливості, рівності, гуманізму, правової визначеності та поваги до прав людини. Якщо певне рішення є зручним для органу влади, але порушує баланс інтересів або створює надмірне обтяження для особи, воно не може бути визнане правово доцільним [148].

Цікавою для дослідження є і позиція Р. Дворкіна, який наголошував, що право складається не лише з правил, а й із принципів, які мають враховуватися під час вирішення складних справ. У цьому аспекті правова доцільність не означає простого вибору корисного рішення. Вона передбачає пошук такого варіанта, який найкраще узгоджується з правовими принципами, правами особи та вимогами справедливого правового порядку. Отже, доцільність має бути не утилітарною, а принципово обґрунтованою.

Варто зазначити, що вагомий внесок у розуміння співвідношення законності та доцільності зробив Г. Гарт, який звертав увагу на відкриту текстуру права. Правові норми не завжди здатні передбачити всі життєві ситуації, тому в окремих випадках правозастосувач неминуче здійснює оцінку і вибір. Проте така оцінка не означає повної свободи розсуду [98, с. 36]. Вона має здійснюватися в межах правової системи, з урахуванням її правил, принципів і усталеної практики. Отже, відкритість правової норми не заперечує законність, а лише засвідчує потребу у правовій доцільності як інструменті конкретизації загального правила.

Особливо важливим є співвідношення законності та доцільності у сфері державної влади. Орган публічної влади не може діяти за логікою приватної автономії, оскільки його повноваження мають похідний і юридично обмежений характер. Для приватної особи діє загальний дозвільний підхід, за яким дозволено все, що не заборонено законом. Для органу державної влади діє інша логіка: дозволено лише те, що прямо або належним чином передбачено правом. Тому доцільність у діяльності державного органу може існувати лише в межах компетенції, процедури, мети повноваження і прав людини [120, с. 462-465]. Якщо орган посилається на доцільність для виходу за межі наданих повноважень, така доцільність утрачає правовий характер і набуває ознак свавілля.

У правозастосуванні доцільність найчастіше проявляється там, де закон передбачає альтернативу. Це може бути вибір виду санкції, визначення її розміру, встановлення строку, застосування заходу забезпечення, вибір способу захисту права, оцінка поважності причин, визначення розумності строку або пропорційності втручання. У кожній із таких ситуацій правозастосувач не створює право заново і не звільняється від вимог законності. Він лише здійснює конкретизацію правової норми з урахуванням обставин справи. Саме тому доцільність є не свободою від закону, а відповідальністю за правильний вибір у межах закону [88, с. 257-263].

Варто підкреслити, що доцільність не може виправдовувати порушення юридичної процедури. Процедура у правовій державі має не формально-технічне, а гарантійне значення. Вона забезпечує передбачуваність владного рішення, рівність учасників, можливість бути почутим, контроль за мотивами правозастосувача і захист від свавілля. Тому рішення, яке може видаватися корисним або ефективним за результатом, але прийняте з порушенням процедури, не може визнаватися правово доцільним. Воно може бути практично вигідним, адміністративно зручним або політично бажаним, однак не буде правовим у строгому значенні цього слова.

Співвідношення законності та доцільності особливо виразно проявляється через принцип пропорційності. Пропорційність дозволяє перевірити, чи є обране рішення придатним для досягнення легітимної мети, чи є воно необхідним і чи не створює надмірного обтяження для особи. Саме ця триступенева логіка дає змогу відрізнити справді правову доцільність від довільної управлінської користі [115, с. 135-137]. Якщо певне рішення формально допускається законом, але є надмірним, не виправдано обтяжливим або таким, що порушує баланс інтересів, його складно визнати доцільним у правовому сенсі.

Законність, таким чином, виступає необхідною умовою правової доцільності. Без законності доцільність утрачає юридичну природу і перетворюється на міркування користі. Водночас сама законність без доцільності ризикує набути надмірно формального характеру, коли правозастосування формально відповідає тексту норми, але не досягає її мети, не враховує фактичних обставин і не забезпечує справедливого результату. Саме тому ці категорії повинні розглядатися не в режимі протиставлення, а в режимі взаємного доповнення [22, с. 86-88].

У теоретико-правовій літературі слушно звертається увага на те, що тлумачення права не може бути ізольованим від загальних засад правової системи. Зокрема, Н. Оніщенко, аналізуючи сучасне розуміння правової системи, підкреслює, що право функціонує не лише як сукупність нормативних приписів, а як цілісне соціально-правове явище, пов'язане з правовою

культурою, правовою свідомістю, цінностями суспільства та практикою реалізації прав людини [37, с. 154-158]. Такий підхід дає підстави стверджувати, що тлумачення правової норми має бути не лише текстуальним, а й системним, ціннісно орієнтованим та соціально обґрунтованим.

Подібна ідея простежується у працях В. Тація, який наголошував на значенні правових принципів і конституційних цінностей для розвитку юридичної науки та практики. У контексті тлумачення це означає, що зміст норми не може визначатися лише через граматичну структуру її тексту. Він має з'ясовуватися з урахуванням загального правового контексту, функцій права, прав і свобод людини, а також потреби забезпечення стабільності та справедливості правового порядку. Саме тут доцільність виконує роль змістовного орієнтира, який дозволяє правозастосувачу уникнути формального рішення, що зовні відповідає тексту норми, але фактично суперечить її призначенню [70].

Отже, доцільність у процесі тлумачення норм права виступає важливим засобом змістовної конкретизації правових приписів. Вона допомагає обрати таке розуміння норми, яке найбільш повно відповідає її меті, принципам права, фактичним обставинам справи та вимогам справедливості. Водночас правова доцільність у тлумаченні має чіткі межі: вона не може виправдовувати відступ від закону, розширення компетенції органу влади, порушення правової визначеності або підміну юридичних критеріїв суб'єктивними міркуваннями користі [86, с. 571-576]. Її справжнє призначення полягає в тому, щоб забезпечити не механічне, а розумне, системне, обґрунтоване й справедливе застосування правової норми у конкретних життєвих обставинах.

Індивідуалізація правозастосовного рішення означає пристосування загального правового припису до конкретної ситуації з урахуванням її юридично значущих особливостей. У цьому процесі доцільність виконує функцію змістовного орієнтира, оскільки дозволяє врахувати характер поведінки суб'єкта, ступінь вини, мотиви, наслідки вчиненого діяння, соціальний контекст, добросовісність або недобросовісність сторін, попередню поведінку учасників

правовідносин, значення справи для особи та можливі наслідки прийнятого рішення. Відтак правова доцільність забезпечує перехід від абстрактної нормативної моделі до конкретного, обґрунтованого й справедливого правового результату [104, с. 248-254].

У теоретико-правовій літературі неодноразово підкреслювалося, що правозастосування не є суто технічною операцією. Зокрема, К. Ларенц, аналізуючи методологію юридичної науки, наголошував, що застосування права передбачає не лише логічне мислення, а й оцінку змісту норми, її мети та конкретних обставин справи. Такий підхід дає підстави стверджувати, що індивідуалізація рішення є необхідною умовою справедливого правозастосування, оскільки без урахування особливостей життєвої ситуації загальна норма може бути застосована формально правильно, але змістовно несправедливо.

Особливої ваги доцільність набуває у випадках, коли закон використовує оціночні категорії. Такі поняття, як «істотність порушення», «розумність», «добросовісність», «справедливий розмір», «значна шкода» або «поважність причин», передбачають не буквальне застосування, а змістовну оцінку. Правозастосувач повинен з'ясувати, яке значення ці поняття мають у конкретній справі, і саме доцільність дозволяє пов'язати їх із фактичними обставинами, метою норми та принципами права. Без такої оцінки індивідуалізація перетворилася б на формальне повторення загальних положень закону без реального врахування життєвої конкретики [66].

Правова доцільність при індивідуалізації рішення водночас має чіткі межі. Вона не може виправдовувати порушення закону, вихід за межі компетенції, довільне ігнорування доказів, вибіркоче ставлення до суб'єктів або підміну юридичних критеріїв особистими переконаннями правозастосувача. Індивідуалізація є правомірною лише тоді, коли вона ґрунтується на законі, фактах справи, належній процедурі, правових принципах і переконливій аргументації. У протилежному разі вона втрачає правову природу і перетворюється на суб'єктивізм.

Особливу роль у забезпеченні належної індивідуалізації відіграє мотивування правозастосовного рішення. Чим більший простір для оцінки залишає закон, тим вищими мають бути вимоги до обґрунтування висновків правозастосувача. У мотивувальній частині рішення має бути показано, які саме обставини були враховані, чому вони є юридично значущими, як вони вплинули на обраний варіант рішення та чому саме цей варіант відповідає меті правової норми. Без належного мотивування доцільність стає непрозорою, а індивідуалізація може сприйматися як вибірковість або свавілля [111, с. 353].

У публічно-правовій сфері індивідуалізація потребує особливої обережності, оскільки рішення органу влади безпосередньо впливає на правовий статус особи. Адміністративний орган, застосовуючи норму до конкретної ситуації, повинен врахувати мету повноваження, публічний інтерес, права особи, можливість менш обтяжливого втручання, рівність учасників і недопущення дискримінації [129, с. 314-319]. У цьому разі доцільність дозволяє зробити публічно-владне рішення не тільки законним, а й домірним, обґрунтованим і соціально прийнятним.

Отже, доцільність при індивідуалізації правозастосовного рішення є необхідною умовою справедливого й ефективного застосування права. Вона дозволяє врахувати особливості конкретної справи, характер поведінки суб'єкта, ступінь вини, мотиви, наслідки, соціальний контекст, добросовісність сторін та інші юридично значущі обставини. Правозастосування не може бути автоматичним процесом, оскільки воно передбачає оцінку, аргументацію, балансування інтересів і конкретизацію загальної норми щодо індивідуальної ситуації. У цьому сенсі правова доцільність забезпечує перетворення абстрактного припису на справедливе, мотивоване й належним чином індивідуалізоване правозастосовне рішення [102, с. 63-67].

Однією з найбільш виразних і практично значущих сфер прояву правової доцільності є застосування юридичної відповідальності та санкцій. Саме в цій площині особливо помітно, що правозастосування не може зводитися до формального встановлення факту правопорушення і механічного призначення

передбаченого законом заходу впливу. Юридична відповідальність, будучи реакцією держави на протиправну поведінку, має не лише каральний, а й відновлювальний, превентивний, виховний та охоронний зміст.

У сучасній теорії права значну увагу цьому питанню приділяють представники концепцій пропорційності та правової аргументації. Р. Алексі, розглядаючи принцип пропорційності як один із ключових інструментів правового мислення, фактично пропонує критерії, які можуть бути застосовані й до оцінки санкцій. Будь-який захід юридичної відповідальності має бути придатним для досягнення легітимної мети, необхідним за відсутності менш обтяжливого засобу та співмірним у вузькому значенні, тобто таким, що не створює надмірного тягаря для особи порівняно з цінністю захищеного правового інтересу [117, с. 123-128]. Звідси випливає, що доцільність санкції не може зводитися до її корисності для держави або зручності для правозастосувача. Вона повинна бути юридично аргументованою і пропорційною.

Доцільність при застосуванні санкцій нерозривно пов'язана з індивідуалізацією відповідальності. Один і той самий склад правопорушення може мати різний ступінь суспільної шкідливості залежно від способу вчинення діяння, мотивів, наслідків, поведінки особи до і після правопорушення, наявності або відсутності шкоди, добровільного усунення наслідків, ставлення до потерпілої особи, повторності чи випадковості поведінки. Тому правозастосувач повинен оцінити не лише юридичну кваліфікацію діяння, а й його фактичну та соціальну характеристику. Без такого оцінювання юридична відповідальність може втратити індивідуалізований характер і перетворитися на формальний механізм реагування [132, с. 426].

У публічно-правовій сфері доцільність найчастіше проявляється через адміністративну дискрецію, тобто юридично обмежену можливість органу публічної влади обрати один із кількох законних варіантів рішення. Адміністративна діяльність за своєю природою пов'язана з постійним вирішенням конкретних управлінських ситуацій, які не завжди можуть бути

повністю передбачені законом [85]. Саме тому закон нерідко надає адміністративному органу певний простір оцінки, зокрема під час надання дозволів, встановлення умов, застосування заходів контролю, реагування на порушення, визначення строків, обрання форми нагляду чи прийняття індивідуальних адміністративних актів.

Адміністративна дискреція не означає свободи органу діяти на власний розсуд у побутовому розумінні цього слова. Її сутність полягає у правомірному виборі в межах закону. Орган публічної влади не є носієм приватної автономії, тому не може керуватися принципом «дозволено все, що прямо не заборонено». Його діяльність повинна здійснюватися на підставі, у межах повноважень і у спосіб, передбачені правом. Отже, адміністративна доцільність має правовий характер лише тоді, коли вона обмежена компетенцією, процедурою, метою повноваження, правами особи та принципами публічного права [75, с. 151].

Адміністративна доцільність тісно пов'язана з публічним інтересом. Проте сам по собі публічний інтерес не може бути безмежною підставою для втручання у права особи. Він повинен бути конкретизований, юридично визначений і співвіднесений з правами та законними інтересами приватного суб'єкта [121, с. 94-99]. Орган влади не може посилатися на абстрактну користь для держави або суспільства без пояснення, чому саме обране рішення є необхідним, обґрунтованим і пропорційним. Інакше публічний інтерес перетворюється на зручну формулу для легітимації свавілля.

У сфері адміністративної дискреції доцільність найчастіше проявляється у виборі між дозволом і відмовою, визначенні умов дозволу, встановленні строків, застосуванні заходів реагування, виборі форми контролю чи визначенні інтенсивності адміністративного втручання. Наприклад, орган може мати право застосувати попередження або більш суворий захід реагування. У такій ситуації доцільність вимагає оцінити характер порушення, його наслідки, поведінку суб'єкта, ризики для публічного інтересу, можливість добровільного усунення порушення та наявність менш обтяжливого засобу. Формальний вибір найбільш

суворого заходу не завжди буде правово доцільним, навіть якщо він передбачений законом [140, с. 189-195].

Важливим обмежувачем адміністративної доцільності є принцип пропорційності. Він вимагає, щоб адміністративне рішення було придатним для досягнення законної мети, необхідним за конкретних умов і співмірним із наслідками для особи. Якщо орган може досягти мети менш обтяжливим засобом, але обирає більш суворий захід без достатнього обґрунтування, таке рішення може бути законним за формою, але сумнівним з погляду правової доцільності. Пропорційність у цій сфері виконує роль запобіжника проти надмірного адміністративного втручання.

Першою і основною межею правової доцільності є законність. Жодне посилення на практичну користь, ефективність або суспільну потребу не може виправдати порушення закону чи ігнорування обов'язкових правових приписів. Доцільність має значення лише тоді, коли закон залишає правозастосувачу простір для вибору, оцінки або індивідуалізації рішення. Якщо ж правова норма містить чітке і недвозначне правило, правозастосувач не може замінювати його власним уявленням про більш бажаний або вигідний результат [99, с. 70-76].

Другою межею є компетенція правозастосовного суб'єкта. Орган державної влади, посадова особа, суд або інший суб'єкт правозастосування можуть діяти лише в межах наданих їм повноважень. Доцільність не може розширювати компетенцію органу, змінювати її зміст або підміняти відсутність правової підстави посиленням на потреби практики. Особливо важливим це є у публічно-правовій сфері, де владне рішення безпосередньо впливає на правовий статус особи. Якщо орган влади виходить за межі компетенції, таке рішення не може бути виправдане навіть тоді, коли воно зовні видається корисним або ефективним.

Третьою межею правової доцільності є мета правової норми. Доцільним може визнаватися лише таке рішення, яке спрямоване на реалізацію тієї мети, заради якої відповідна норма була встановлена. Якщо правозастосувач використовує норму для досягнення іншої, прихованої або несумісної з її

призначенням мети, доцільність втрачає правовий характер. У цьому контексті важливим є положення, розвинуте у працях Е. Ерліха, який звертав увагу на зв'язок права з реальною соціальною практикою. Проте такий зв'язок не означає, що правозастосувач може довільно пристосовувати норму до будь-якої практичної потреби [80]. Соціальна функція права має реалізовуватися через його власну мету, а не шляхом підміни юридичного змісту позаправовими міркуваннями.

Особливе місце серед меж доцільності посідають права і свободи людини. Доцільність не може бути підставою для необґрунтованого обмеження прав особи, зниження рівня гарантій або ігнорування людської гідності. У правовій державі саме права людини є тим критерієм, який визначає допустимість владного втручання. Якщо певне рішення є зручним для органу влади, але порушує базові права особи або створює для неї надмірний тягар, воно не може вважатися правово доцільним. У цьому аспекті правова доцільність повинна розумітися як категорія, сумісна з гуманістичним змістом права.

Наступною межею є принцип рівності. Доцільність не повинна призводити до вибіркового правозастосування, коли подібні ситуації вирішуються по-різному без належного правового обґрунтування [44, с. 164]. Різне ставлення може бути допустимим лише тоді, коли між ситуаціями існують істотні юридично значущі відмінності. Інакше посилення на доцільність створює ризик дискримінації, привілейованого ставлення або свавільного розмежування суб'єктів. Саме тому правозастосовне рішення має бути не лише індивідуалізованим, а й сумісним із вимогою однакового підходу до подібних випадків.

Важливою межею правової доцільності є принцип пропорційності. Доцільне рішення не може бути надмірним, необґрунтовано суворим або таким, що створює дисбаланс між публічним інтересом і правами особи. Пропорційність дозволяє перевірити, чи є обраний засіб придатним для досягнення законної мети, чи є він необхідним та чи не перевищує шкода для особи тієї користі, яку має отримати суспільство або правопорядок. У цьому

аспекті пропорційність дисциплінує доцільність, перетворюючи її з міркування про корисність на юридично контрольований спосіб вибору правового рішення [63, с. 14-16].

Ефективність правозастосування не може вимірюватися лише формальним фактом ухвалення рішення. Правозастосовне рішення є ефективним тоді, коли воно реально досягає мети правового регулювання, забезпечує захист прав, усуває правовий конфлікт, відновлює порушений баланс інтересів і зміцнює довіру до права. Якщо рішення формально відповідає нормі, але не вирішує суті проблеми або породжує нові несправедливі наслідки, його ефективність є сумнівною [71]. У цьому сенсі доцільність виступає критерієм практичної якості правозастосування.

Однією з головних функцій правової доцільності є індивідуалізація рішення. Вона дозволяє врахувати особливості конкретної справи, поведінку учасників, ступінь вини, характер порушення, наслідки, добросовісність сторін, соціальний контекст і реальну потребу у певному правовому засобі. Завдяки цьому правозастосування не зводиться до одноманітного механізму, а набуває здатності справедливо реагувати на різноманітність життєвих обставин [95, с. 151-156].

У цьому аспекті цікавими є ідеї Н. Лумана, який розглядав право як систему, що стабілізує нормативні очікування у суспільстві. Правозастосування виконує цю функцію лише тоді, коли рішення є не випадковим, а передбачуваним, аргументованим і здатним підтвердити дієвість правових норм [125, с. 512]. Доцільність, належно обмежена законністю, сприяє саме такій стабілізації, оскільки дозволяє поєднати сталість правових приписів із гнучкістю реагування на конкретні обставини.

Правова доцільність також забезпечує зв'язок між правом і соціальною реальністю. Якщо право застосовується без урахування реальних наслідків, воно ризикує втратити регулятивну ефективність. Водночас доцільність не означає підпорядкування права фактичній доцільності життя. Вона означає правове врахування реальності, тобто таке осмислення фактичних обставин, яке

здійснюється через норми, принципи і цілі права. Саме цей зв'язок між нормативним і фактичним робить правозастосування живим і соціально результативним [77, с. 92-95].

Правова доцільність має також превентивне значення. Обґрунтоване, справедливе і пропорційне рішення здатне запобігати майбутнім порушенням, формувати належні правові очікування та зміцнювати переконання суб'єктів у тому, що право діє не формально, а змістовно. Натомість механічне правозастосування може не усунути причин правового конфлікту і навіть сприяти його повторенню. Тому доцільність є важливим елементом не лише реакції на конкретну справу, а й загальної профілактичної функції права [94, с. 620].

Її призначення полягає не у подоланні закону і не в заміні правової норми суб'єктивною волею правозастосувача. Навпаки, правова доцільність спрямована на те, щоб у межах правового регулювання знайти рішення, яке найбільшою мірою відповідає меті норми, принципам справедливості, розумності, пропорційності, правової визначеності та реальному захисту прав людини [133, с. 88-94]. Саме тому вона не може бути виправданням свавілля, вибіркового правозастосування, дискримінації, порушення процедури або ігнорування прав особи.

Разом із тим повне заперечення доцільності призвело б до надмірного формалізму у правозастосуванні. Загальна норма права не може автоматично й однаково охопити всі життєві ситуації без оцінки їх конкретних особливостей. Тому правозастосувач повинен не лише дотримуватися закону, а й у межах закону забезпечувати справедливе, мотивоване і соціально виправдане рішення. У цьому полягає справжній зміст правової доцільності [100, с. 235-242].

Отже, правова доцільність у правозастосуванні є не альтернативою законності, а способом її змістовної конкретизації у конкретних життєвих обставинах. Вона дозволяє поєднати нормативну визначеність із гнучкістю правового реагування, формальну законність із справедливістю, загальність правової норми з індивідуальністю справи. Саме в такому розумінні правова

доцільність виступає необхідною умовою ефективного, гуманістично орієнтованого та правомірного правозастосування.

1.3. Методологічні підходи до аналізу меж співвідношення законності й доцільності

Методологічне осмислення меж співвідношення законності й доцільності має принципове значення для розуміння природи правозастосування, оскільки ці категорії не можуть бути зведені до простого формального протиставлення. Законність визначає нормативні межі діяльності правозастосовного суб'єкта, встановлює вимогу діяти на підставі права, у межах компетенції та відповідно до належної процедури. Доцільність, своєю чергою, розкриває змістовний аспект правозастосування, оскільки дає змогу обрати найбільш обґрунтований, справедливий і ефективний варіант рішення у тих випадках, коли закон допускає оцінку фактичних обставин, індивідуалізацію правового впливу або вибір між кількома юридично допустимими засобами.

Аналіз меж законності й доцільності потребує комплексного методологічного підходу. Формально-юридичний метод дозволяє встановити нормативні межі правозастосовного рішення, його відповідність закону, компетенції органу та процедурним вимогам. Аксіологічний підхід дає змогу оцінити, чи узгоджується рішення з основоположними правовими цінностями, зокрема справедливістю, рівністю, свободою, людською гідністю та правовою визначеністю [113, с. 152-156]. Функціональний підхід орієнтує дослідження на з'ясування того, чи досягає правозастосовне рішення мети правового регулювання, чи забезпечує воно реальний захист прав, відновлення порушеного правопорядку та усунення правового конфлікту.

Водночас доцільність не може розглядатися як самостійна підстава для відступу від закону, оскільки в такому разі вона втрачає правовий характер і перетворюється на форму суб'єктивного розсуду або адміністративної зручності. Її допустимість визначається межами законності, правами людини, принципом

пропорційності, вимогами процедурної справедливості та належного мотивування рішення [81]. Саме тому методологічно правильне співвідношення законності й доцільності полягає в тому, що законність окреслює правові кордони рішення, а доцільність забезпечує його змістовну справедливість, ефективність і відповідність конкретним обставинам справи.

Аксіологічний підхід до аналізу меж співвідношення законності й доцільності виходить із того, що право не може розглядатися виключно як система формально визначених правил поведінки. Його зміст має ціннісну основу, у межах якої особливого значення набувають справедливість, свобода, рівність, людська гідність, гуманізм, добросовісність і правова визначеність. Саме ці цінності дають змогу відмежувати правову доцільність від звичайної адміністративної зручності, політичної вигоди або прагматичного міркування про користь [3, с. 143].

Функціональний підхід акцентує увагу на соціальному призначенні права та результативності правозастосовного рішення. У межах цього підходу доцільність розглядається як здатність правового рішення реально досягати мети правової норми, усувати правовий конфлікт, відновлювати порушене право, забезпечувати належний правопорядок і стабілізувати суспільні відносини. Тому правозастосування не може оцінюватися лише за формальною відповідністю закону, оскільки важливим є також те, чи дає воно фактичний правовий результат [18, с. 142].

У цьому аспекті законність і доцільність повинні розглядатися як взаємодоповнювальні начала. Законність окреслює межі правозастосовного рішення, тоді як доцільність допомагає наповнити це рішення змістовною обґрунтованістю, справедливістю та практичною ефективністю. Якщо законність забезпечує сталість і впорядкованість правової системи, то доцільність запобігає її надмірній формалізації та дозволяє праву залишатися чутливим до конкретних життєвих обставин [98].

Системний підхід також дозволяє виявити небезпеку порушення балансу між цими категоріями. Абсолютизація законності без урахування доцільності

може призвести до формалізму, коли правозастосовне рішення зовні відповідає нормі, але не досягає мети правового регулювання, не враховує особливостей справи і не забезпечує справедливого результату. Натомість абсолютизація доцільності без законності породжує ризик свавілля, вибіркового правозастосування та підміни юридичних критеріїв суб'єктивними, політичними або адміністративними міркуваннями. Отже, системне розуміння законності й доцільності передбачає їх узгодження, за якого законність гарантує правові межі, а доцільність забезпечує змістовну якість рішення.

Герменевтичний підхід має особливе значення для аналізу співвідношення законності й доцільності, оскільки саме у процесі тлумачення правових норм найвиразніше виявляється перехід від тексту закону до його змісту. Правова норма існує у мовній формі, однак її застосування в конкретній справі потребує не лише буквального прочитання, а й з'ясування мети, місця у системі права, зв'язку з принципами права та фактичними обставинами правової ситуації. Тому тлумачення не може бути зведене до механічного відтворення тексту, адже правозастосувач має встановити не тільки те, що сказано у нормі, а й те, яке правове значення вона має у конкретному випадку [90, с. 190–195].

Водночас герменевтичний підхід не означає необмеженої свободи тлумачення. Межами доцільності у цьому процесі є текст закону, принцип правової визначеності, мета норми, системний зв'язок із іншими нормами та права людини. Доцільність не може виправдовувати тлумачення всупереч прямому змісту закону або таке розуміння норми, яке фактично змінює її зміст без належної правової підстави [123, с. 380–385]. Отже, герменевтичний підхід дозволяє поєднати гнучкість правового мислення з вимогою законності, але лише за умови, що тлумачення залишається юридично аргументованим, передбачуваним і сумісним із цінностями правової системи.

Порівняльно-правовий підхід дає змогу побачити, що межі співвідношення законності й доцільності не є однаковими в різних правових системах, оскільки вони залежать від історичних традицій, структури джерел права, ролі суду, характеру правової аргументації та рівня допустимого правозастосовного

розсуду. У романо-германській правовій традиції традиційно сильніше підкреслюється зв'язаність правозастосувача законом, пріоритет нормативного тексту, системність законодавства та вимога підпорядкування індивідуального рішення загальному правовому припису [76, с. 140–145]. У такій моделі законність виступає первинним критерієм правомірності рішення, а доцільність допускається лише в межах, визначених законом.

Сучасний розвиток правових систем свідчить про поступове зближення цих підходів. Континентальне право дедалі більше враховує значення судової практики, принципів права, пропорційності й аргументованості рішень. Загальне право, своєю чергою, посилює значення писаного законодавства, правової визначеності та нормативних меж судового розсуду [133, с. 210]. Це дозволяє зробити висновок, що сучасне розуміння співвідношення законності й доцільності ґрунтується не на протиставленні формального закону та практичної справедливості, а на пошуку балансу між нормативною визначеністю, принципами права, ефективністю захисту та передбачуваністю правозастосування.

Антропологічний підхід до аналізу законності й доцільності виходить із людиноцентричного розуміння права. У сучасній правовій системі людина не може розглядатися лише як адресат правової норми або об'єкт владного впливу. Вона є ціннісним центром правового регулювання, щодо якого оцінюється зміст, межі та наслідки правозастосовного рішення. Саме тому доцільність не може визнаватися правовою, якщо вона ігнорує людську гідність, права і свободи особи, її правомірні очікування, реальну можливість захисту та справедливий баланс інтересів [60, с. 182–185].

З позиції антропологічного підходу правозастосовне рішення має оцінюватися не лише за критерієм відповідності нормі чи досягнення певної управлінської мети, а й за тим, як воно впливає на людину. Формально законне рішення може бути проблемним, якщо воно створює надмірний тягар для особи, позбавляє її реального доступу до захисту, не враховує її правового становища або фактично нівелює зміст гарантованого права [123]. У цьому сенсі людина

виступає не зовнішнім об'єктом правозастосування, а основною мірою його правомірності та доцільності.

Антропологічний підхід також дозволяє чітко відмежувати правову доцільність від адміністративної або політичної доцільності. Рішення може бути зручним для органу влади, ефективним для управління або корисним з позиції публічної адміністрації, однак воно не буде правово доцільним, якщо не враховує права людини і не забезпечує належного балансу між публічним інтересом та індивідуальною свободою. Отже, людина є одночасно межею і метою правової доцільності. Межею, оскільки її гідність і права не можуть бути принесені в жертву абстрактній користі. Метою, оскільки саме забезпечення правового становища людини становить кінцеве призначення справедливого правозастосування [90, с. 114].

Принцип пропорційності посідає особливе місце серед методологічних засобів визначення меж правової доцільності, оскільки саме він дає змогу перевести доцільність із площини загального міркування про користь у сферу юридично контрольованого й аргументованого правозастосування. Якщо доцільність вказує на необхідність обрання найбільш виправданого рішення в конкретній ситуації, то пропорційність визначає, чи не виходить таке рішення за межі допустимого втручання у права особи, чи відповідає воно легітимній меті та чи зберігає справедливий баланс між приватним і публічним інтересом [141, с. 411–413].

У правозастосовній діяльності принцип пропорційності особливо важливий у ситуаціях, коли орган влади або суд має кілька законних варіантів рішення. Формальна законність кожного з таких варіантів ще не означає їх однакової правової прийнятності. Доцільним має визнаватися лише той варіант, який є не тільки законним, а й необхідним, обґрунтованим, найменш обтяжливим та здатним забезпечити належне співвідношення між метою правового регулювання і засобами її досягнення [1, с. 355–359]. Отже, пропорційність перетворює доцільність на раціональний критерій правового вибору, який підлягає перевірці, мотивуванню і контролю.

Варто зазначити, що правова визначеність є однією з ключових методологічних меж правової доцільності, оскільки доцільність не повинна руйнувати передбачуваність права. У правовій системі особа має можливість планувати власну поведінку лише тоді, коли правові норми є достатньо зрозумілими, стабільними, послідовно застосовуються і не змінюють свого практичного значення залежно від ситуативного уявлення правозастосувача про користь або необхідність. Якщо кожна справа вирішується з посиланням на доцільність без сталих критеріїв, виникає небезпека вибіркості, правової непевності та втрати довіри до правової системи [92].

Правова визначеність не заперечує гнучкості правозастосування, однак вимагає, щоб така гнучкість була передбачуваною і юридично поясненою. У цьому полягає її особливе значення для співвідношення законності й доцільності. Законність задає нормативну рамку, доцільність забезпечує врахування конкретних обставин, а правова визначеність гарантує, що цей процес не стане непослідовним, вибіркочним або залежним від позаправових чинників [117, с. 251].

Однією з найскладніших площин визначення меж правової доцільності є ситуація зіткнення приватного і публічного інтересу. Саме в таких випадках правозастосувач має вирішити, якою мірою інтерес суспільства або держави може обмежувати індивідуальні права особи, і водночас не допустити перетворення публічного інтересу на універсальне виправдання будь-якого владного втручання [57, с. 614–618]. Публічна користь сама по собі не може автоматично мати перевагу над приватною автономією, оскільки у правовій державі навіть суспільно значуща мета повинна досягатися правовими, пропорційними та справедливими засобами.

Методологія балансу приватного і публічного інтересу передбачає зважування кількох взаємопов'язаних чинників. Передусім необхідно встановити значення публічного інтересу, заради якого здійснюється втручання. Далі слід оцінити інтенсивність обмеження прав особи, оскільки не кожне втручання має однакову правову вагу. Наступним елементом є перевірка

наявності альтернативних засобів, які дозволяли б досягти тієї самої мети з меншим обмеженням прав. Важливе значення мають також наслідки рішення для особи, суспільства і правопорядку, а також ступінь обґрунтованості самого втручання [136, с. 313–316].

Доцільність у цій сфері не може розумітися як пріоритет державного інтересу над приватним. Навпаки, її правовий зміст полягає у пошуку такого рішення, яке дозволяє досягти публічно значущої мети без невиправданого звуження прав особи. Якщо публічний інтерес використовується абстрактно, без конкретизації і належного обґрунтування, він може стати засобом легітимації надмірного втручання. Саме тому правозастосувач повинен не просто посилатися на публічну користь, а доводити її реальність, юридичну значущість і співмірність із обмеженням приватного інтересу.

Процедурний підхід до аналізу співвідношення законності й доцільності виходить із того, що процедура у правозастосуванні є не зовнішньою формальністю, а однією з ключових гарантій правомірності, обґрунтованості й справедливості рішення. Навіть змістовно доцільне рішення не може бути визнане правомірним, якщо воно прийняте з порушенням установленого порядку, без належного дослідження обставин, без можливості особи висловити свою позицію або без мотивування. Процедура надає доцільності правовій формі і не дозволяє їй перетворитися на неперевірений владний вибір [126, с. 253–259].

Одним із найважливіших елементів процедурної справедливості є право особи бути вислуханою. Це право має не лише процесуальне, а й матеріально-правове значення, оскільки дозволяє правозастосувачу врахувати позицію особи, її аргументи, докази та пояснення щодо фактичних обставин справи. Рішення, прийняте без урахування позиції заінтересованої особи, навіть якщо воно зовні видається доцільним, ризикує бути однобічним, неповним і несправедливим.

Не менш важливим є дослідження доказів та обставин справи. Доцільність правозастосовного рішення не може ґрунтуватися на припущеннях або загальних міркуваннях. Вона повинна спиратися на встановлені факти, належні докази й

юридично значущі обставини. Саме фактична обґрунтованість рішення відмежовує правову доцільність від довільного уявлення суб'єкта правозастосування про бажаний результат [45, с. 149].

Процедурний підхід також охоплює неупередженість правозастосувача, можливість оскарження та контроль за дотриманням компетенції. Якщо рішення приймається упередженим суб'єктом, поза межами повноважень або без можливості його перегляду, доцільність утрачає правовий характер [53, с. 125-127]. Отже, процедура є не перешкодою для ефективного правозастосування, а необхідною умовою того, щоб ефективність не перетворилася на свавілля, а доцільність залишалася в межах законності.

Інституційний підхід дозволяє розглядати межі співвідношення законності й доцільності не лише через зміст правових норм, а й через якість тих органів і посадових осіб, які ці норми застосовують. Навіть досконале законодавство не гарантує правомірного й доцільного правозастосування, якщо відповідні інституції є слабкими, залежними, непрофесійними або непідконтрольними. Тому межі доцільності залежать не лише від тексту закону, а й від інституційного середовища, у якому здійснюється правозастосовна діяльність [77, с. 32].

Отже, інституційний вимір є необхідною складовою методології дослідження законності й доцільності. Правова доцільність можлива лише там, де існують належні інституційні гарантії: компетентність правозастосувачів, професійна етика, мотивованість рішень, відкритість практики, можливість оскарження та зовнішній контроль. Без цих умов доцільність легко перетворюється на інструмент прикриття свавілля, навіть якщо формально вона використовується в межах правового дискурсу [101, с. 149-156].

Неправильне співвідношення законності й доцільності породжує низку методологічних і практичних ризиків для правозастосування. Першим із них є правовий формалізм, який виникає тоді, коли законність розуміється як механічне виконання тексту правової норми без урахування її мети, принципів права, фактичних обставин справи та наслідків рішення. У такій ситуації право

формально застосовується, але може не досягати справедливого або соціально виправданого результату [116].

Протилежним ризиком є свавілля правозастосувача, яке виникає тоді, коли доцільність відривається від законності. У такому випадку суб'єкт правозастосування починає керуватися не правовими нормами і принципами, а власними уявленнями про корисність, політичну необхідність, адміністративну зручність або бажаний результат. Це створює умови для вибіркового застосування права, нерівного ставлення до подібних ситуацій і підміни юридичних критеріїв позаправовими міркуваннями.

Ще одним ризиком є порушення прав людини під виглядом публічної або адміністративної доцільності. Якщо публічний інтерес тлумачиться надто широко, а права особи не розглядаються як реальна межа владного втручання, доцільність може стати засобом виправдання непропорційних обмежень [52, с. 194-197]. У такій ситуації виникає розрив між законом і справедливістю, оскільки формально правове рішення може фактично знецінювати гарантії особи.

Неправильне співвідношення законності й доцільності також призводить до правової невизначеності. Якщо рішення у подібних справах приймаються непослідовно, без зрозумілих критеріїв і належного мотивування, особа втрачає можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки. Це підриває довіру до суду, адміністративних органів і правової системи загалом. Тому методологічно правильне поєднання законності й доцільності має запобігати як формалізму, так і свавіллю, забезпечуючи водночас нормативну визначеність, справедливість, пропорційність і реальну ефективність правозастосування [89, с. 217-220].

Герменевтичний підхід розкриває значення тлумачення права, оскільки саме через інтерпретацію правозастосувач переходить від тексту норми до її змісту, враховуючи правовий контекст, мету регулювання, принципи права та фактичні обставини справи. Порівняльно-правовий підхід дозволяє побачити різні моделі співвідношення законності, розсуду й доцільності у правових системах, де по-різному визначається роль закону, судової практики, прецеденту

та правової аргументації. Антропологічний підхід акцентує на тому, що людина, її гідність, права, свободи й правомірні очікування мають бути не другорядним чинником, а центральним критерієм оцінки правозастосовного рішення [108, с. 273].

Особливе місце у визначенні меж доцільності належить принципу пропорційності, який виступає практичним методологічним критерієм балансу між приватним і публічним інтересом. Саме пропорційність дозволяє перевірити, чи має рішення легітимну мету, чи є обраний засіб придатним і необхідним, чи не створює він надмірного обтяження для особи та чи збережено справедливу рівновагу між метою правового регулювання і засобами її досягнення. У поєднанні з правовою визначеністю, процедурною справедливістю та інституційним контролем пропорційність не дозволяє доцільності перетворитися на свавільний або вибірковий розсуд [72].

Отже, методологічно правильне співвідношення законності й доцільності полягає в тому, що законність визначає нормативні межі правозастосовного рішення, а доцільність забезпечує його змістовну справедливість, ефективність і відповідність конкретним обставинам справи. Законність без доцільності ризикує перетворитися на формалізм, тоді як доцільність без законності втрачає правову природу і набуває ознак свавілля. Саме їх збалансоване поєднання дозволяє забезпечити таке правозастосування, яке є не лише формально правомірним, а й справедливим, обґрунтованим, пропорційним і соціально виправданим.

Висновки до Розділу 1

У межах першого розділу встановлено, що законність і доцільність є базовими теоретико-правовими категоріями, через які розкривається природа, зміст і якість правозастосовної діяльності. Законність у правовій системі виступає не лише вимогою формального дотримання законів, а фундаментальним принципом організації державної влади, реалізації прав

людини, забезпечення правопорядку та стабільності правового регулювання. Її зміст охоплює вимогу діяти на підставі права, у межах компетенції, відповідно до встановленої процедури та з урахуванням загальних засад правової держави. У такому розумінні законність не може бути зведена до механічного виконання будь-якого нормативного припису, оскільки сучасна правова система вимагає, щоб закон був не лише формально чинним, а й узгодженим із Конституцією, правами людини, принципами справедливості, правової визначеності та верховенства права.

З'ясовано, що принцип законності має комплексний характер і проявляється через низку взаємопов'язаних ознак. До них належать загальнообов'язковість правових приписів, верховенство закону в системі правового регулювання, єдність законності, реальність її забезпечення, невідворотність юридичної відповідальності, гарантованість прав і свобод людини, а також допустимість доцільності лише в межах правового регулювання. Особливе значення має положення про те, що законність є не тільки вимогою до громадян та інших приватних суб'єктів, а насамперед обмеженням публічної влади. Держава, її органи та посадові особи повинні бути першими суб'єктами, пов'язаними правом, оскільки саме від якості їхньої діяльності залежить реальність прав людини, довіра до правової системи та стан правопорядку.

У розділі обґрунтовано, що законність і правопорядок перебувають у тісному причинно-функціональному зв'язку. Законність є вимогою і режимом належного дотримання права, тоді як правопорядок виступає результатом її практичної реалізації у суспільних відносинах. Якщо законність має нормативно-регулятивний характер, то правопорядок відображає фактичний стан упорядкованості правового життя. Відповідно, порушення законності неминуче послаблює правопорядок, а формальне проголошення законності без реальних гарантій її забезпечення не здатне сформувати стабільне й передбачуване правове середовище.

Окрему увагу приділено правовій доцільності як категорії правозастосування. Встановлено, що доцільність набуває правового значення там, де правозастосовний суб'єкт має простір вибору, оцінки або індивідуалізації рішення. Вона не є альтернативою законності та не може розглядатися як самостійна підстава для відступу від правової норми. Її призначення полягає у тому, щоб у межах закону обрати найбільш обґрунтований, справедливий, пропорційний та ефективний варіант правозастосовного рішення. У цьому сенсі доцільність є похідною від законності, але водночас має самостійне функціональне значення, оскільки забезпечує змістовну якість правозастосування.

Доведено, що правова доцільність проявляється у різних сферах правозастосовної діяльності. Вона має значення при реалізації правозастосовного розсуду, тлумаченні оціночних понять, індивідуалізації рішення, застосуванні юридичної відповідальності та санкцій, виборі способу захисту порушеного права, здійсненні адміністративної дискреції, а також при визначенні балансу між приватним і публічним інтересом. У кожній із цих сфер доцільність виконує функцію конкретизації загальної норми щодо індивідуальної життєвої ситуації. Вона дозволяє уникнути надмірного формалізму, врахувати фактичні обставини справи, забезпечити справедливість рішення та його відповідність меті правового регулювання.

Значну увагу приділено методологічним підходам до аналізу меж співвідношення законності й доцільності. З'ясовано, що ця проблема не може бути належно розкрита лише в межах одного підходу, оскільки вона має багатовимірний характер. Формально-юридичний підхід забезпечує нормативну визначеність і дозволяє встановити межі компетенції, процедури та юридичної допустимості рішення. Аксіологічний підхід дає змогу врахувати ціннісну природу права, зокрема справедливість, свободу, рівність, людську гідність, добросовісність і гуманізм. Функціональний підхід орієнтує на досягнення мети правового регулювання та реальну результативність правозастосування. Системний підхід дозволяє розглядати законність і доцільність як

взаємопов'язані елементи правової системи, а герменевтичний розкриває їх взаємодію у процесі тлумачення правових норм.

У першому розділі сформовано теоретико-методологічну основу для подальшого дослідження законності й доцільності у правозастосуванні. Законність визначає нормативні межі правозастосовного рішення, забезпечує стабільність, передбачуваність і обмеження владного розсуду. Доцільність забезпечує змістовну справедливість, ефективність, пропорційність та індивідуалізацію рішення в конкретних життєвих обставинах. Їх методологічно правильне співвідношення полягає не у протиставленні, а у взаємному доповненні: законність без доцільності ризикує перетворитися на формалізм, тоді як доцільність без законності втрачає правову природу і набуває ознак свавілля. Саме збалансоване поєднання цих категорій є необхідною умовою справедливого, обґрунтованого, ефективного та правомірного правозастосування.

Таким чином, дослідження законності та доцільності крізь призму сучасної правової теорії дозволяє констатувати, що проблема їх співвідношення виходить далеко за межі суто юридико-технічного питання правозастосування. Йдеться про одну з фундаментальних дилем правового регулювання, у межах якої вирішується питання здатності права одночасно залишатися стабільним нормативним регулятором і дієвим інструментом реагування на суспільні трансформації. Саме характер взаємодії законності та доцільності визначає не лише якість окремого правозастосовного рішення, але й рівень довіри до права як соціального інституту, ступінь легітимності державної влади та ефективність механізму забезпечення прав і свобод людини.

У цьому контексті законність і доцільність постають не як конкуруючі, а як взаємодоповнювальні засади правозастосування, діалектична єдність яких відображає глибинний зв'язок між формою та змістом права, його нормативною визначеністю та соціальною цінністю. Відтак пошук оптимальних меж їх співвідношення набуває значення не лише теоретичної, а й стратегічної наукової проблеми, від вирішення якої значною мірою залежить подальший розвиток

концепції верховенства права, удосконалення правозастосовної практики та формування сучасної моделі правової держави в Україні.

РОЗДІЛ 2 ТОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ МЕЖ ДОПУСТИМОГО КОМПРОМІСУ МІЖ ЗАКОННІСТЮ ТА ДОЦІЛЬНІСТЮ

2.1. Співвідношення норм права та дискреційних повноважень у правозастосуванні

Варто почати з того, що проблема співвідношення норм права та дискреційних повноважень у правозастосуванні належить до ключових питань сучасної теорії права, оскільки саме в ній найбільш виразно виявляється напруга між нормативною визначеністю правового регулювання і необхідністю індивідуалізованого вирішення конкретної юридичної справи. Право не може функціонувати виключно як система абсолютно детальних приписів, що заздалегідь передбачають кожну можливу життєву ситуацію. Водночас правозастосування не може бути віддане на повну волю суб'єкта, який приймає рішення, оскільки така свобода швидко втрачає правовий характер і набуває ознак свавілля. Саме тому співвідношення правової норми та дискреції потребує окремого теоретичного осмислення.

У традиційному нормативному розумінні правозастосування часто описувалося як логічний процес підведення фактичних обставин під юридичну норму [165, с. 83-88]. Така модель має важливе значення, адже вона підкреслює обов'язковість права, зв'язаність правозастосувача законом і необхідність передбачуваного рішення. Проте сучасна правова реальність засвідчує, що значна частина правових норм має загальний, абстрактний або оціночний характер. Вони не завжди містять єдиний готовий варіант рішення, а нерідко надають суб'єкту правозастосування простір для оцінки, вибору та конкретизації. У таких випадках дискреція стає не випадковим відхиленням від права, а способом його практичного здійснення [113, с. 94].

Варто відмітити що, дискреційні повноваження не заперечують обов'язковості норми права. Навпаки, вони можливі лише тому, що норма прямо або опосередковано допускає певну альтернативність, оцінність чи

індивідуалізацію правового рішення. Дискреція виникає не поза правом, а в межах права. Вона є правомірною лише за умови, що суб'єкт правозастосування діє відповідно до компетенції, мети правової норми, процедури, принципів права, прав людини та вимог законності. Отже, головна проблема полягає не в тому, чи повинна існувати дискреція, а в тому, як забезпечити її правовий характер і не допустити перетворення на свавілля [96, с. 351-356].

Норма права є первинною нормативною основою будь-якої правозастосовної діяльності. Саме вона встановлює загальну модель юридично значущої поведінки, визначає права, обов'язки, заборони, дозволи, компетенцію органів, процедури та можливі правові наслідки. Без правової норми правозастосування втрачає власну юридичну природу, оскільки суб'єкт, що приймає рішення, не має належного критерію для відмежування правомірного рішення від довільного владного волевиявлення [62, с. 23]. У цьому сенсі норма права виступає не лише текстуальним джерелом рішення, а й його легітимаційною підставою.

Також у правовій системі норма виконує кілька взаємопов'язаних функцій. Вона визначає межі допустимого владного втручання, забезпечує передбачуваність поведінки суб'єктів, формує очікування щодо правових наслідків, уніфікує підходи до подібних ситуацій і створює основу для контролю за правозастосуванням. Саме через норму права правозастосувач отримує не тільки повноваження, а й обмеження. Це особливо важливо в публічно-правовій сфері, де орган влади не може діяти за загальним принципом приватної автономії, а повинен мати чітку або достатньо визначену правову підставу для кожного владного рішення.

Водночас норма права не завжди є абсолютно визначеною. Її загальний характер зумовлений самою природою права як регулятора невизначеної кількості майбутніх ситуацій. Законодавець формулює правило, орієнтоване на типові випадки, але конкретна справа може мати такі особливості, які потребують оцінки, тлумачення, зважування або індивідуалізації. Це не заперечує нормативної ролі права, а свідчить про те, що правова норма часто

задає межі й орієнтири, залишаючи правозастосувачу простір для правомірного вибору. Саме тут виникає питання про дискреційні повноваження [25, с. 22].

Дискреційні повноваження у правозастосуванні можна розглядати як надану правом можливість компетентного суб'єкта обрати один із кількох юридично допустимих варіантів рішення з урахуванням мети правової норми, фактичних обставин справи, принципів права, прав людини, приватного і публічного інтересу. У такому розумінні дискреція є не свободою від права, а свободою в межах права. Вона існує лише там, де правова система визнає необхідність вибору, оцінки або індивідуалізації рішення.

Також значний внесок у розуміння дискреції зробив Г. Гарт, який наголошував на відкритій структурі правових норм. Його підхід дозволяє пояснити, чому навіть найбільш розвинена система законодавства не може повністю усунути простір правозастосовного вибору. Мова права має межі точності, а суспільні відносини постійно створюють нові фактичні ситуації. Тому правозастосувач у складних випадках змушений не лише відтворювати текст норми, а й визначати її зміст у конкретному контексті [39]. Проте така оцінка не є необмеженою, адже здійснюється в межах правової системи.

Дискреційні повноваження слід відрізнити від свавілля. Дискреція передбачає юридично дозволений вибір серед правомірних варіантів, тоді як свавілля означає рішення без правової підстави, поза межами компетенції, без належного мотивування або всупереч правам особи. Отже, критерієм відмежування дискреції від свавілля є не сам факт наявності вибору, а його правова обмеженість. Дискреційне рішення має бути законним, мотивованим, пропорційним, обґрунтованим і таким, що підлягає контролю [4, с. 63-66].

Слід відмітити, що дискреція у правозастосуванні виникає внаслідок об'єктивної неможливості права бути абсолютно деталізованим. Правова норма має загальний і абстрактний характер, адже вона спрямована не на одну конкретну подію, а на невизначену кількість типових ситуацій. Законодавець не може передбачити всі можливі обставини, мотиви, наслідки, соціальні контексти

й особливості поведінки суб'єктів. Тому правозастосувач нерідко змушений конкретизувати загальне правило щодо індивідуального випадку.

Варто зазначити, що такі категорії, як розумний строк, істотне порушення, значна шкода, добросовісність, суспільний інтерес, поважні причини, необхідні заходи чи справедливий баланс, не мають абсолютно фіксованого змісту. Їх застосування вимагає оцінки фактичних обставин, мети норми, поведінки сторін і наслідків рішення. Оціночні поняття не є недоліком законодавства. Вони забезпечують гнучкість права, але водночас потребують високого рівня аргументації та контролю [23, с. 184].

Ще однією причиною виникнення дискреції є необхідність балансування між приватним і публічним інтересом. У багатьох правових ситуаціях правозастосувач має встановити, наскільки допустимим є втручання держави у сферу прав особи, який спосіб захисту є належним, яка санкція є співмірною, чи існує менш обтяжливий засіб досягнення законної мети. Такі питання не можуть вирішуватися суто механічно. Вони вимагають розумного й правомірного вибору, який поєднує законність, доцільність і пропорційність.

У правозастосовній діяльності можна виокремити кілька різновидів дискреційних повноважень. Передусім ідеться про нормативно визначену дискрецію, коли закон прямо передбачає кілька можливих варіантів рішення. У таких випадках правозастосувач діє не поза нормою, а в межах закріпленої законодавцем альтернативи [64, с. 238-242]. Наприклад, норма може дозволяти застосування різних заходів реагування, визначення строку, обрання виду санкції або встановлення певних умов.

Окреме значення має оціночна дискреція, яка виникає тоді, коли правозастосувач має наповнити змістом оціночне поняття. Вона є особливо поширеною у судовій практиці, адміністративному правозастосуванні, цивільних і господарських спорах. У таких випадках рішення залежить від того, як буде витлумачено певну категорію в конкретних обставинах. Саме тому оціночна дискреція потребує особливо переконливого мотивування, щоб не перетворитися на суб'єктивне бачення правозастосувача [107, с. 284-287].

Важливими є також процедурна, санкційна, захисна, адміністративна і судова дискреція. Процедурна дискреція стосується вибору порядку або способу здійснення процесуальних дій. Санкційна дискреція проявляється у виборі виду або розміру юридичної відповідальності. Дискреція при виборі способу захисту права спрямована на забезпечення реального поновлення порушеного правового становища. Адміністративна дискреція пов'язана з владно-управлінськими рішеннями, а судова дискреція виявляється у тлумаченні норм, оцінці доказів, застосуванні принципів і формуванні мотивованого рішення [138, с. 507-511].

Також дискреційні повноваження мають правовий характер лише за умови існування чітких меж. Норма права не тільки надає суб'єкту можливість вибору, а й одночасно обмежує цей вибір. Першою межею є законність. Правозастосувач не може посилатися на дискрецію для того, щоб не застосувати норму, обійти її зміст або прийняти рішення, яке не передбачене правовою системою. Дискреція не є винятком із законності, а формою її конкретизації.

Другою межею є компетенція суб'єкта правозастосування. Орган чи посадова особа можуть діяти лише в межах тих повноважень, які їм надано правом. Дискреція не може розширювати компетенцію органу, створювати нові повноваження або виправдовувати владне втручання без належної правової підстави [105, с. 39-45]. У публічно-правовій сфері це має особливе значення, оскільки будь-яке перевищення компетенції безпосередньо загрожує правам особи.

До меж дискреції належать також мета правової норми, процедура ухвалення рішення, права і свободи людини, принципи рівності, недискримінації, пропорційності, обґрунтованості та мотивованості. Правозастосувач повинен пояснити, чому саме обраний варіант відповідає праву й обставинам справи. Крім того, дискреційне рішення має бути відкритим для судового або іншого правового контролю. Без контролю дискреція стає закритою сферою владного волевиявлення, що несумісно з ідеєю правової держави.

Співвідношення нормативної визначеності та дискреційного розсуду становить одну з найбільш складних проблем правозастосування. Нормативна

визначеність забезпечує передбачуваність права, рівність суб'єктів, стабільність правового регулювання та можливість контролю за рішеннями правозастосувача. Водночас надмірна деталізація правових норм може позбавити право здатності враховувати індивідуальні особливості справи, що призводить до формалізму й несправедливих результатів [91].

Слід врахувати, що оптимальне співвідношення полягає у тому, що закон має визначати межі, мету, критерії та процедуру реалізації розсуду, а дискреція має забезпечувати справедливий вибір у конкретній ситуації. Такий підхід дозволяє поєднати стабільність правового регулювання з гнучкістю правозастосування [77, с. 153-159]. Нормативна визначеність не повинна блокувати справедливу індивідуалізацію, а дискреція не повинна руйнувати передбачуваність і рівність у праві.

Принцип законності вимагає, щоб дискреційне рішення мало правову підставу, відповідало компетенції органу, процедурі, меті повноваження і не виходило за межі встановлених законом варіантів. У цьому аспекті важливо враховувати не лише формальне існування повноваження, а й те, для чого воно було надане [140, с. 31]. Використання повноваження з іншою метою, навіть за зовнішнього дотримання тексту закону, може свідчити про зловживання дискрецією.

Законність також вимагає однакового підходу до подібних ситуацій. Якщо дискреційні рішення ухвалюються непослідовно, без зрозумілих критеріїв і належного мотивування, виникає загроза правовій визначеності. Тому законність у сфері дискреції має не тільки формальний, а й процедурно-аргументаційний вимір. Вона потребує обґрунтування вибору, прозорості мотивів і можливості перевірки правозастосовного рішення [116, с. 431-434].

Дискреція є однією з основних сфер прояву правової доцільності. Саме там, де закон допускає кілька варіантів рішення, виникає питання про те, який із них є найбільш обґрунтованим, справедливим, пропорційним і ефективним. Доцільність у межах дискреції не означає можливості діяти за власним

бажанням. Вона передбачає правомірний вибір серед законних альтернатив з урахуванням мети норми, обставин справи, прав особи та публічного інтересу.

Правова доцільність наповнює дискреційне повноваження змістом. Якщо норма права створює простір вибору, то доцільність визначає якість цього вибору. Вона дозволяє відрізнити формально допустиме рішення від справді належного. Наприклад, у межах санкційної дискреції доцільність вимагає врахувати тяжкість правопорушення і ступінь вини. У межах адміністративної дискреції вона вимагає обрати захід, який є необхідним і не надмірним. У судовій дискреції вона орієнтує на справедливий баланс інтересів [95, с. 90].

Водночас доцільність не може перетворюватися на самостійну підставу для виходу за межі права. Вона має діяти лише всередині правового поля. Її межами є законність, компетенція, процедура, пропорційність, права людини та обґрунтованість рішення. Саме тому доцільність у межах дискреції є не запереченням законності, а способом її змістовного здійснення в конкретній життєвій ситуації.

Судова дискреція є особливою формою правозастосовного розсуду, оскільки вона реалізується у процесі вирішення юридичної справи незалежним судом і безпосередньо пов'язана з правом особи на справедливий суд. Судовий розсуд проявляється під час оцінки доказів, тлумачення норм права, застосування оціночних понять, визначення способу захисту, встановлення розміру компенсації, призначення міри відповідальності, оцінки добросовісності сторін і перевірки пропорційності втручання [68].

Судова дискреція має бути обмежена мотивованістю рішення, єдністю судової практики, процесуальними гарантіями, правом сторін бути почутими, можливістю апеляційного чи касаційного перегляду. Чим ширший простір судового розсуду, тим вищими мають бути вимоги до аргументації. Судове рішення повинно не лише повідомляти результат, а й переконливо пояснювати логіку вибору [61, с. 133-137]. Саме мотивування перетворює судову дискрецію з внутрішнього переконання судді на юридично контрольований акт правосуддя.

Також слід зазначити, що адміністративна дискреція є однією з найпоширеніших форм дискреційного правозастосування, оскільки органи публічної влади щоденно приймають індивідуальні рішення у конкретних управлінських ситуаціях. Йдеться про надання дозволів, відмову у їх наданні, визначення строків, встановлення умов, застосування заходів контролю, реагування на порушення, обрання форми нагляду або іншого владного впливу. У всіх цих випадках закон може залишати адміністративному органу певний простір вибору [137, с. 311-316].

Особливість адміністративної дискреції полягає в тому, що вона поєднує потребу ефективного публічного управління з необхідністю гарантування прав особи. Орган влади повинен діяти не лише результативно, а й правомірно, пропорційно, прозоро і неупереджено. Адміністративна доцільність не може означати адміністративну зручність. Рішення, яке зручне для органу, але порушує права особи або виходить за межі мети повноваження, не може бути визнане правомірним здійсненням дискреції.

У цьому контексті важливим є принцип належного врядування, який передбачає відкритість, мотивованість, послідовність, розумність строків, право особи бути вислуханою та можливість оскарження. Саме ці вимоги обмежують адміністративну дискрецію і не дозволяють їй перетворитися на інструмент свавілля [118, с. 229]. Судовий контроль за адміністративною дискрецією не повинен підміняти адміністративний орган, але має перевіряти законність, обґрунтованість, пропорційність і відсутність дискримінації.

Слід відмітити, що оціночні поняття є однією з найважливіших підстав виникнення дискреційного правозастосування. Законодавець використовує такі поняття для того, щоб надати правовій нормі здатність охоплювати різноманітні життєві ситуації. Категорії розумного строку, істотного порушення, значної шкоди, суспільного інтересу, добросовісності, поважних причин, необхідних заходів чи справедливого балансу не можуть бути наперед вичерпно визначені для всіх можливих випадків [35, с. 181-186].

Оціночне поняття не є прогалиною в законі. Воно є способом правового регулювання, який передбачає змістовну конкретизацію у процесі правозастосування. Проте саме через оціночні поняття виникає ризик неоднакової практики. Якщо їх зміст визначається без належних критеріїв, вони можуть стати джерелом непередбачуваності. Тому оціночні поняття потребують системного тлумачення, послідовної практики і переконливої аргументації.

Правозастосувач, застосовуючи оціночну категорію, повинен пояснити, які обставини справи вплинули на її зміст у конкретному випадку. Наприклад, розумність строку не може оцінюватися лише календарно. Вона залежить від складності справи, поведінки сторін, дій органу влади та значення справи для особи. Добросовісність також не може бути абстрактною формулою [23, с. 262]. Вона оцінюється через поведінку суб'єкта, послідовність його дій, обізнаність і вплив на права інших осіб.

Дискреційні повноваження, будучи необхідним елементом правозастосування, водночас містять значні ризики. Основний ризик полягає у можливості перетворення правомірного вибору на свавілля. Це відбувається тоді, коли суб'єкт правозастосування використовує простір розсуду не для справедливого вирішення справи, а для досягнення позаправової мети, адміністративної зручності, політичної вигоди або прихованого інтересу [13].

Серед найбільш небезпечних проявів зловживання дискрецією слід назвати вибіркове застосування права, дискримінацію, корупційні практики, необґрунтованість рішень, ігнорування прав людини, підміну юридичних критеріїв політичними або управлінськими мотивами. У таких випадках дискреція втрачає зв'язок із правом і починає руйнувати довіру до держави. Особа перестає сприймати правозастосування як передбачуване й справедливе, якщо рішення залежить не від норми і принципів, а від волі конкретного посадовця.

Також особливо небезпечним є зловживання дискрецією у публічно-правовій сфері, де одна сторона має владні повноваження, а інша перебуває у залежному правовому становищі. Тут будь-яке немотивоване або непропорційне

рішення може мати суттєвий вплив на права особи [38, с. 421-425]. Тому широта адміністративної чи судової дискреції повинна завжди супроводжуватися підвищеними вимогами до прозорості, мотивування, контролю і можливості оскарження.

Належна реалізація дискреційних повноважень потребує системи гарантій, які не дозволяють правомірному розсуду перетворитися на свавілля. Першою гарантією є чітке визначення компетенції правозастосовного суб'єкта. Закон має встановлювати, хто саме має право приймати рішення, з якого питання, у яких межах і з якою метою. Другою гарантією є процедура, яка забезпечує послідовність розгляду справи, участь особи, дослідження доказів і прозорість процесу [56, с. 154-158].

До гарантій належать також принципи пропорційності, рівності, недискримінації, право особи бути вислуханою, доступ до матеріалів справи, можливість оскарження, судовий контроль, єдність і послідовність практики. У сукупності ці гарантії формують правовий режим дискреції, у якому суб'єкт має простір вибору, але цей вибір є підконтрольним, аргументованим і сумісним із правами людини [69].

Відмежування дискреції від свавілля має принципове значення для розуміння правозастосування. Дискреція існує там, де право дозволяє вибір. Свавільня виникає там, де вибір відривається від права. Отже, вирішальним критерієм є наявність правової підстави, меж компетенції, процедури, мотивування і поваги до прав особи. Без цих елементів дискреційне рішення втрачає юридичну природу.

Дискреція передбачає обґрунтований вибір між правомірними варіантами. Свавільня є рішенням, яке може мати зовнішню форму правового акта, але за змістом не спирається на право або спотворює його мету. Свавільним може бути не тільки явно незаконне рішення, а й таке, що формально посилається на закон, але прийняте з прихованою метою, без урахування істотних обставин, вибірково або непропорційно.

Правова система повинна не заперечувати дискрецію, а створювати механізми її відмежування від свавілля. Такими механізмами є нормативні критерії, процедурні гарантії, мотивованість, публічність практики, можливість оскарження і контроль незалежного суду [26, с. 771-773]. Саме вони дозволяють зберегти корисність дискреції для індивідуалізованого правозастосування і водночас запобігти її деформації.

До вищенаведеного варто додати, що правова аргументація є необхідною умовою легітимності дискреційного рішення. Чим ширшим є простір розсуду, тим вищими мають бути вимоги до пояснення мотивів такого рішення. Якщо правозастосувач має кілька законних варіантів, він повинен не лише обрати один із них, а й переконливо обґрунтувати, чому саме цей варіант є найбільш відповідним меті норми, обставинам справи, принципам права та правам особи [78, с. 466].

Мотивування рішення забезпечує кілька функцій. Воно робить правозастосування прозорим, дозволяє перевірити логіку вибору, захищає особу від свавілля, створює умови для оскарження, сприяє єдності практики і зміцнює довіру до права. Відсутність належної аргументації є одним із головних сигналів того, що дискреція може бути використана неправомірно. Саме тому правова аргументація є не додатковою вимогою, а необхідним елементом законного й доцільного розсуду [115, с. 197].

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що норми права і дискреційні повноваження не перебувають у відносинах протиставлення. Норма права створює юридичну основу, межі, критерії та процедуру правозастосовного вибору, тоді як дискреція забезпечує можливість індивідуалізованого, справедливого і доцільного рішення в конкретній справі. Саме завдяки дискреції абстрактна норма може бути застосована з урахуванням реальних обставин, не втрачаючи при цьому зв'язку із законністю.

Правова природа дискреційних повноважень полягає у тому, що вони допускаються лише там, де їх передбачає або дозволяє право. Дискреція не є свободою правозастосувача від норми, а є простором правомірного вибору в

межах норми [99, с. 213-218]. Вона повинна здійснюватися відповідно до компетенції, мети повноваження, процедури, принципів рівності, пропорційності, недискримінації, добросовісності, правової визначеності та поваги до прав людини.

Отже, оптимальне співвідношення норм права та дискреційних повноважень полягає у поєднанні нормативної визначеності та правозастосовної гнучкості. Надмірна деталізація норм породжує формалізм, а надмірна дискреція створює ризик свавілля. Тому завдання правової системи полягає у тому, щоб надати правозастосувачу достатній простір для справедливого вирішення конкретної справи, але водночас забезпечити чіткі межі, належну процедуру, мотивування і контроль. Саме за таких умов дискреційні повноваження стають не загрозою законності, а необхідним інструментом її змістовної реалізації [54, с. 72].

Окремо слід наголосити, що співвідношення норми права і дискреційного повноваження має не лише техніко-юридичний, а й методологічний характер. Воно визначає спосіб мислення правозастосувача, який повинен одночасно залишатися вірним тексту норми і здатним побачити конкретну людську, соціальну та інституційну ситуацію, щодо якої ця норма застосовується. Така подвійність не є суперечністю права, а є проявом його складної природи [34]. Право має бути достатньо визначеним, щоб обмежувати владу, але достатньо гнучким, щоб не перетворюватися на механічний інструмент формалізованого примусу.

У цьому зв'язку важливим є розуміння дискреції як відповідальності, а не як привілею. Суб'єкт правозастосування, який отримує простір розсуду, отримує не можливість діяти довільно, а обов'язок прийняти найкраще правове рішення з урахуванням усіх істотних обставин. Чим складнішою є справа і чим ширшим є розсуд, тим більшим є навантаження на правову аргументацію, мотивування, прозорість та інституційний контроль. Саме тому дискреційні повноваження вимагають високого рівня професійної культури правозастосувача [63, с. 9].

Звідси випливає, що належне співвідношення норм права і дискреційних повноважень неможливе без розвитку інституційної довіри. Особа повинна мати підстави вважати, що дискреційне рішення буде ухвалене не довільно, а з урахуванням закону, обставин справи, її правового становища і загальних принципів права. Довіра до дискреції можлива лише тоді, коли вона є прозорою, аргументованою і контрольованою [104, с. 506]. У протилежному разі будь-який розсуд буде сприйматися як потенційна загроза рівності та правовій визначеності.

Таким чином, норма права і дискреція становлять дві взаємопов'язані сторони правозастосовного процесу. Норма забезпечує нормативну основу, стабільність і межі рішення. Дискреція забезпечує адаптацію, індивідуалізацію і справедливе врахування конкретики справи. Їх співвідношення є одним із показників зрілості правової системи, оскільки воно демонструє, чи здатне право одночасно бути визначеним і справедливим, стабільним і гнучким, загальним і чутливим до конкретної ситуації [85, с. 61].

Додаткового аналізу потребує питання про те, що дискреційні повноваження завжди реалізуються у певному нормативному і соціальному середовищі. Сам по собі текст правової норми не вичерпує всіх умов правозастосовного вибору, адже рішення приймається з урахуванням інституційної практики, рівня правової культури, усталених стандартів аргументації та очікувань учасників правовідносин. Тому дискреція не може бути зрозуміла лише як технічна можливість обрати один із варіантів рішення [97, с. 49-56]. Вона є складним правовим механізмом, у якому норма, факт, принцип, процедура і відповідальність правозастосувача поєднуються в єдину структуру.

У цьому контексті особливого значення набуває питання про якість правової норми, що надає дискреційне повноваження. Якщо норма сформульована надто загально, без визначення мети, критеріїв, меж і процедур реалізації повноваження, вона створює підвищений ризик свавільного застосування. Якщо ж норма є надмірно деталізованою, вона може позбавити

правозастосувача можливості врахувати особливості конкретної ситуації. Отже, законодавче регулювання дискреції повинно бути достатньо визначеним для запобігання свавіллю і водночас достатньо гнучким для забезпечення справедливого рішення.

Варто також звернути увагу на те, що дискреція часто виявляється у сфері застосування принципів права. Принципи не завжди встановлюють однозначне правило поведінки, однак вони задають правові орієнтири для оцінки рішення. Справедливість, добросовісність, розумність, пропорційність, рівність і правова визначеність не усувають потреби у виборі, але роблять цей вибір юридично спрямованим. У цьому сенсі принципи права виступають своєрідними внутрішніми межами дискреції, які не дозволяють правозастосувачу керуватися виключно адміністративною користю чи власним розумінням бажаного результату [126, с. 428].

Не менш важливим є зв'язок дискреції з правомірними очікуваннями особи. Якщо орган влади або суд у подібних ситуаціях раніше формував певну послідовну практику, особа має підстави очікувати, що її справа буде вирішена за аналогічною логікою або що відступ від попереднього підходу буде належно пояснений. Саме тому дискреційні повноваження не можуть реалізовуватися як щоразу новий і непередбачуваний вибір [143]. Послідовність практики не скасовує дискреції, але забезпечує її сумісність із правовою визначеністю.

У сфері адміністративного правозастосування проблема дискреції ускладнюється тим, що органи влади нерідко діють в умовах необхідності швидкого реагування. Проте швидкість управлінського рішення не повинна підміняти його правову якість. Навіть у ситуаціях, які потребують оперативності, адміністративний орган повинен зберігати зв'язок із компетенцією, метою повноваження, мінімально необхідним втручанням і правами особи. Інакше оперативність легко перетворюється на виправдання спрощення гарантій, що є несумісним із правовою природою дискреції.

Судова дискреція, на відміну від адміністративної, пов'язана передусім із пошуком справедливого вирішення спору в межах процесуальної форми. Суд не

повинен бути пасивним виконавцем тексту норми, але й не може підмінити право власним уявленням про соціальну доцільність [12, с. 337-340]. Його завдання полягає у тому, щоб через тлумачення, оцінку доказів і правову аргументацію знайти рішення, яке найкраще узгоджується з нормою, принципами права і фактичними обставинами. Саме тому мотивування судового рішення є одним із головних засобів легітимації судової дискреції.

У приватноправовій сфері дискреція також не є відсутньою. Вона проявляється під час оцінки добросовісності сторін, визначення розміру компенсації, застосування наслідків недійсності правочину, вибору способу захисту цивільного права, оцінки розумності строків або співмірності вимог. У таких випадках правозастосувач має забезпечити баланс між автономією волі, захистом порушеного права, недопущенням зловживання і стабільністю цивільного обороту. Це ще раз підтверджує, що дискреція не є виключно адміністративним явищем, а має загальноправове значення [30, с. 56].

Дискреційні повноваження мають також часовий вимір. Рішення, яке може бути доцільним на момент його прийняття, повинно оцінюватися з урахуванням тих обставин, які були відомі або мали бути відомі правозастосувачу. Водночас правова система повинна мати механізми перегляду або корекції рішень, якщо згодом виявлено істотні помилки, нові обставини або порушення процедури. Це свідчить про те, що дискреція повинна бути не лише початково мотивованою, а й відкритою для подальшого правового контролю [23, с. 265].

Отже, співвідношення норм права та дискреційних повноважень слід розуміти як динамічну взаємодію нормативної визначеності й правозастосовної оцінки. Норма права визначає правові рамки, а дискреція дозволяє наповнити рішення конкретним змістом. Проте така взаємодія є правомірною лише тоді, коли вибір здійснюється відкрито, мотивовано, пропорційно, послідовно і з повагою до прав людини [47, с. 212-214]. Саме ці умови перетворюють дискрецію з потенційного джерела ризику на необхідний засіб справедливого правозастосування.

З урахуванням викладеного, дискреційні повноваження мають оцінюватися не лише за формальною наявністю альтернативи, передбаченої нормою права, а й за тим, наскільки правозастосувач спроможний обґрунтувати вибір конкретного варіанта рішення. Дискреція є виправданою тоді, коли вона сприяє індивідуалізації правового регулювання, забезпечує справедливий баланс інтересів і не руйнує передбачуваності права. У цьому значенні її належна реалізація є показником зрілості правової системи, оскільки поєднує нормативну дисципліну з практичною здатністю права реагувати на складність соціальних відносин [111, с. 451].

Отже, у межах досліджуваної проблематики принципове значення має не усунення дискреції, а її правове впорядкування. Правозастосування потребує такого підходу, за якого норма права залишається визначальною основою рішення, а дискреційне повноваження виконує допоміжну, конкретизуючу й індивідуалізуючу функцію. Лише за наявності чітких меж, належної процедури, мотивованості, пропорційності та контролю дискреція може розглядатися як необхідний елемент правомірного й доцільного застосування права, а не як загроза законності.

2.2. Роль правової культури і правосвідомості в оцінці доцільності дій у межах закону

Слід почати з того, що проблематика співвідношення законності та доцільності в сучасній теоретико правовій думці не може бути розкрита виключно через аналіз формальної структури правової норми, її диспозиції, гіпотези чи санкції. Право, будучи нормативним регулятором суспільних відносин, не вичерпується зовнішнім приписом, адресованим суб'єкту, оскільки його реальне соціальне призначення виявляється лише у практиці правомірної поведінки, правозастосування, правового спілкування та ціннісного сприйняття юридично значущих явищ. Саме тому оцінка дій у межах закону потребує не лише встановлення факту формальної відповідності поведінки нормі права, а й

з'ясування того, чи відповідає така поведінка змісту права як явища культури, справедливості, свободи, відповідальності та суспільного порядку.

Формальна відповідність дії закону є необхідною, але недостатньою умовою її повної правової виправданості. Закон окреслює межі дозволеного, належного або забороненого, однак у цих межах завжди залишається простір вибору, правової оцінки, моральної відповідальності, соціальної чутливості та інтерпретаційної зрілості. Особа може діяти у межах наданого їй суб'єктивного права, проте здійснювати це право у спосіб, що суперечить його соціальному призначенню, порушує баланс інтересів, створює перешкоди для інших осіб або перетворює право на інструмент формального прикриття егоїстичної, маніпулятивної чи недобросовісної поведінки [117].

У працях Ганса Кельзена право постає як система чинних норм, що набувають значення завдяки належності до ієрархічно впорядкованого нормативного порядку. Такий підхід має важливе методологічне значення, оскільки дозволяє побачити право як автономну нормативну систему, відмінну від моралі, політики чи релігійних уявлень. Водночас у межах дослідження доцільності правомірної поведінки суто нормативістський підхід потребує доповнення ціннісним і соціокультурним виміром, адже саме вони дають відповідь на питання про те, як суб'єкт сприймає норму, яким змістом наповнює її припис і яким чином реалізує юридично дозволену можливість [141, с. 94-97].

Подібний підхід розвивається у концепції Лона Фуллера, який наголошував на внутрішній моральності права. Йдеться не про ототожнення права і моралі, а про визнання того, що правова система не може бути ефективною і легітимною без певних внутрішніх вимог до ясності, передбачуваності, послідовності, незворотності, стабільності та здатності адресата орієнтувати свою поведінку відповідно до правових приписів. Для теми доцільності це має принципове значення, оскільки суб'єкт не лише виконує норму, а й співвідносить власну поведінку з очікуваною правовою раціональністю [124, с. 138]. Правосвідомість у такому контексті виступає не пасивним знанням тексту закону, а здатністю розуміти його регулятивний сенс.

Герберт Гарт, розмежовуючи внутрішній і зовнішній аспекти правила, показав, що право функціонує не лише тоді, коли люди фактично підкоряються приписам, а й тоді, коли вони сприймають правила як стандарти поведінки. Ця ідея безпосередньо пов'язана з правосвідомістю, оскільки саме внутрішнє прийняття правового правила перетворює юридичний припис із зовнішнього примусу на елемент усвідомленої соціальної поведінки. Правова культура, відповідно, є не лише сукупністю правових знань, а й здатністю бачити у праві загальнообов'язковий соціальний стандарт, що потребує не формального обходу, а відповідального втілення [35, с. 129-133].

Таким чином, правова культура і правосвідомість забезпечують перехід від зовнішньої законності до внутрішньо усвідомленої правомірності. Вони дозволяють суб'єкту поставити питання не лише про те, чи дозволена певна дія, а й про те, чи відповідає вона меті правового регулювання, принципам справедливості, добросовісності, розумності, пропорційності та загальному суспільному благу. Саме в цьому полягає їхня фундаментальна роль у дослідженні доцільності дій у межах закону [65].

Також варто зазначити, що правосвідомість є однією з центральних категорій теорії права, оскільки вона відображає внутрішній духовний, інтелектуальний і ціннісний вимір ставлення людини до права. На відміну від зовнішньої правомірної поведінки, яка може бути зафіксована через дотримання або недотримання юридичних приписів, правосвідомість характеризує те, як особа розуміє право, як оцінює його соціальне призначення, як співвідносить власні інтереси з правами інших осіб і як усвідомлює межі допустимої поведінки [17, с. 171-175]. Вона є не лише знанням норм, а складною системою правових уявлень, переконань, оцінок, емоційних реакцій, очікувань і установок.

Показовим є те, що правосвідомість дозволяє особі співвідносити букву закону з його духом. Буква закону виражає формально визначений текст припису, тоді як дух закону відображає його мету, ціннісну спрямованість, зв'язок із принципами права та соціальне призначення. Низький рівень правосвідомості призводить до того, що суб'єкт сприймає закон як набір

технічних обмежень, які можна обійти, використовуючи прогалини, суперечності або недосконалість правового регулювання. Розвинена правосвідомість, навпаки, дозволяє побачити за нормою не лише текст, а й соціальну функцію права [76, с. 93].

Гартівська концепція внутрішнього аспекту правила також дозволяє пояснити, чому правосвідомість має вирішальне значення для оцінки доцільності. Якщо особа сприймає правило лише як зовнішню загрозу санкції, її поведінка буде орієнтована на уникнення відповідальності. Якщо ж правило сприймається як стандарт належної поведінки, тоді суб'єкт здатний оцінювати власні дії з позиції їхньої правової якості [97, с. 77-80]. Саме такий внутрішній аспект є основою відповідальної правомірності.

Українські дослідники також розглядають правосвідомість як необхідну передумову правомірної поведінки. Ольга Скакун підкреслює, що правосвідомість не зводиться до знання законодавства, а охоплює ставлення до права і готовність діяти відповідно до нього. Петро Рабінович пов'язує правосвідомість із розумінням права як засобу забезпечення людських потреб, свобод та інтересів. Сергій Максимов акцентує на тому, що право має антропологічний вимір, а отже не може бути зрозуміле без суб'єкта, який інтерпретує, оцінює і реалізує його приписи [146, с. 244].

Також варто відмітити, що суб'єктивне право є юридично гарантованою мірою можливої поведінки особи. Воно надає суб'єкту певний простір свободи, у межах якого він може обирати способи реалізації власного інтересу. Однак така свобода не є абсолютною, оскільки існує в межах правопорядку, прав інших осіб, принципів добросовісності, розумності та справедливості. Саме тому якість реалізації суб'єктивного права залежить не лише від обсягу юридично наданих можливостей, а й від рівня правової культури суб'єкта [69].

Правова культура визначає, чи буде суб'єктивне право використане як інструмент цивілізованої самореалізації або як засіб тиску, маніпуляції, обходу обов'язків чи заподіяння шкоди. Формально особа може посилатися на належне їй право, однак спосіб його здійснення може суперечити соціальному

призначенню права. Наприклад, право на звернення до суду є фундаментальним елементом правового захисту, проте подання численних безпідставних заяв з метою затягування розгляду справи є проявом низької правової культури. Право власності гарантує свободу володіння, користування і розпорядження майном, однак його здійснення не повинно порушувати права сусідів, завдавати шкоди довкіллю або суперечити вимогам добросусідства [136, с. 723-726].

Правова культура у сфері реалізації суб'єктивних прав виявляється у кількох ключових аспектах. По перше, вона передбачає знання змісту свого права і меж його здійснення. По друге, вона вимагає усвідомлення соціального призначення права. По третє, вона пов'язана з готовністю враховувати законні інтереси інших осіб. По четверте, вона передбачає відмову від формального або маніпулятивного використання правових можливостей. По п'яте, вона орієнтує суб'єкта на відповідальність за наслідки власної поведінки [141, с. 278].

Так, правова культура є показником якості реалізації суб'єктивних прав. Вона дозволяє відрізнити відповідальне користування правом від його егоїстичного або маніпулятивного використання. Чим вищий рівень правової культури особи, тим більшою мірою її правомірна поведінка набуває ознак соціальної доцільності.

Співвідношення формальної законності та соціальної доцільності є одним із ключових питань теорії права, оскільки саме воно дозволяє з'ясувати, чи достатньо для правової оцінки поведінки встановити її відповідність тексту закону. Законність традиційно розуміється як вимога точного і неухильного дотримання норм права усіма суб'єктами правовідносин. Вона є фундаментальною умовою правопорядку, юридичної визначеності та стабільності суспільного життя [107]. Без законності право втрачає регулятивну силу, а суспільство опиняється перед загрозою свавілля.

Водночас законність не повинна ототожнюватися з формальним легалізмом. Формальний легалізм виникає тоді, коли суб'єкт або правозастосувач обмежується буквальним текстом норми, ігноруючи її мету, принципи права, конкретні обставини справи, права інших осіб і соціальні

наслідки рішення. У такій ситуації закон може бути виконаний зовні, але його ціннісне призначення залишається нереалізованим. Саме тут виникає потреба в категорії соціальної доцільності.

Соціальна доцільність правової поведінки означає її відповідність меті права, справедливості, добросовісності, розумності, пропорційності та суспільній користі. Вона не є альтернативою законності і не може виправдовувати порушення закону. Навпаки, доцільність має значення лише всередині правового поля. Це принципово важливо, оскільки будь яке протиставлення доцільності закону відкриває шлях до свавілля, політичної кон'юнктури, вибіркового правозастосування і підміни права суб'єктивними міркуваннями вигоди [84, с. 225].

Отже, законність відповідає на питання, чи дозволена дія правом, тоді як доцільність відповідає на питання, чи відповідає така дія ціннісній і соціальній меті права. Перша характеристика має формально юридичний характер, друга включає аксіологічний, соціальний і функціональний виміри. Їх не слід розривати. Правова поведінка є повноцінною лише тоді, коли вона одночасно законна і соціально виправдана.

Важливо підкреслити, що соціальна доцільність не може бути використана для виправдання правового нігілізму. Вона не означає, що особа або орган влади можуть діяти поза законом заради уявної користі. Навпаки, справжня доцільність у праві можлива лише в межах законності та принципу верховенства права. Вона не скасовує закон, а наповнює його реалізацію соціальним змістом [142, с. 415-418].

Таким чином, формальна законність і соціальна доцільність є взаємодоповнювальними характеристиками правової поведінки. Законність визначає межі допустимого, а доцільність допомагає обрати у цих межах такий спосіб дії, який відповідає меті права, принципам справедливості та загальному суспільному благу.

Важливо розуміти, що сучасне право дедалі більше утверджується не лише як система норм, а як система норм і принципів. Норма права встановлює

конкретне правило поведінки, тоді як принцип права виражає фундаментальну ідею, що спрямовує тлумачення, реалізацію і застосування права. Саме принципи дозволяють оцінити поведінку, яка формально перебуває у межах закону, але може бути сумнівною з точки зору її соціального призначення. У цьому аспекті добросовісність, розумність і справедливість є ключовими критеріями доцільності [91].

Розумність вимагає, щоб поведінка особи відповідала обставинам, була пропорційною меті, не створювала надмірного тягара для інших осіб і не виходила за межі необхідного. Розумна дія є не просто законною, а такою, що демонструє здатність суб'єкта оцінювати наслідки власної поведінки [58, с. 124-126]. У правозастосуванні розумність має значення при визначенні строків, меж відповідальності, обсягу втручання, способу захисту права, оцінці поведінки сторін.

Справедливість є ціннісним ядром права. Вона вимагає рівного ставлення до рівних ситуацій, належного врахування відмінностей, недопущення свавілля, надмірності та безпідставної переваги однієї сторони над іншою. Справедливість не завжди може бути повністю формалізована у тексті норми, але вона завжди присутня як орієнтир правового мислення. Саме тому правова культура передбачає не лише знання приписів, а й здатність оцінювати поведінку з позиції справедливого балансу [89, с. 162-168].

У правовій системі України принципи добросовісності, розумності та справедливості мають не лише доктринальне, а й нормативне значення. Вони закріплені у цивільному законодавстві, активно застосовуються у судовій практиці та пов'язуються із загальним принципом верховенства права. Це свідчить про те, що сучасне право визнає неможливість повного регулювання всіх життєвих ситуацій через детальні правила [73]. Саме принципи забезпечують гнучкість, гуманістичну спрямованість і ціннісну цілісність правового регулювання.

Правова культура проявляється у здатності суб'єкта добровільно керуватися цими принципами. Особа з високою правовою культурою не очікує

примусового втручання держави для того, щоб діяти добросовісно. Вона усвідомлює, що право є не лише інструментом захисту інтересу, а й формою відповідальної соціальної участі. У цьому сенсі принципи добросовісності, розумності та справедливості є внутрішніми критеріями доцільності.

Отже, оцінка доцільності дій у межах закону неможлива без звернення до принципів права. Саме вони дозволяють відрізнити формальну допустимість від змістовної правової виправданості. Добросовісність, розумність і справедливість надають законній поведінці соціального сенсу та забезпечують її відповідність ідеї права [38, с. 579].

Також варто згадати про зловживання правом є одним із найвиразніших прикладів ситуації, коли формальна законність поведінки не збігається з її соціальною доцільністю. Його сутність полягає в тому, що особа зовні діє у межах наданого їй суб'єктивного права, однак використовує це право всупереч його призначенню, з метою заподіяти шкоду іншій особі, уникнути відповідальності, затягнути процедуру, створити штучні перешкоди або отримати необґрунтовану перевагу. Саме тому зловживання правом є не просто дефектом поведінки, а показником низької правової культури.

У доктринальному сенсі проблема зловживання правом свідчить про обмеженість суто формального розуміння законності. Якщо оцінювати поведінку лише з позиції того, чи мала особа певне право, то багато недобросовісних дій можуть залишатися юридично нейтральними [27, с. 407]. Однак якщо враховувати мету права, принципи добросовісності, розумності та справедливості, стає очевидним, що не кожне формальне здійснення права є правово прийнятним.

Зловживання процесуальними правами є поширеним проявом цієї проблеми. Сторона може мати право подавати клопотання, заявляти відводи, оскаржувати рішення, подавати докази, однак використання цих можливостей виключно для затягування розгляду справи суперечить призначенню процесу. Процесуальне право існує для забезпечення справедливого, ефективного і своєчасного розгляду спору, а не для створення штучних перешкод правосуддю.

Тому недобросовісне процесуальне поведження є прикладом формально допустимої, але соціально недоцільної поведінки [49, с. 40].

Особливу небезпеку становить формальне використання прогалин у законодавстві. Правова система не може передбачити всі можливі життєві ситуації, тому наявність прогалин є об'єктивним явищем. Проте правова культура суб'єкта виявляється саме у тому, як він поводить у таких ситуаціях. Якщо особа використовує прогалину для добросовісного захисту свого інтересу, це може бути правомірним. Якщо ж прогалина використовується для обходу правових обмежень, уникнення обов'язків або заподіяння шкоди, така поведінка втрачає ознаки соціальної доцільності [67].

Зловживання правом тісно пов'язане з правовим формалізмом. Суб'єкт низької правової культури зазвичай апелює до буквального дозволу, не враховуючи загальної мети права. Він мислить категоріями мінімальної юридичної відповідальності, а не категоріями добросовісної соціальної взаємодії. Така поведінка є особливо небезпечною, оскільки зовні зберігає видимість законності й тому складніше піддається моральному та юридичному осуду.

Українська правова доктрина і судова практика дедалі активніше використовують категорію зловживання правом. Це свідчить про поступовий відхід від суто формального розуміння законності. Визнання недопустимості зловживання правом означає, що правова система очікує від суб'єктів не лише дотримання мінімального текстуального припису, а й добросовісної, розумної та відповідальної поведінки [105, с. 254-260].

Отже, зловживання правом є проявом низької правової культури, оскільки воно демонструє розрив між юридичною можливістю і соціальним призначенням права. Воно показує, що без правосвідомості та правової культури суб'єктивне право може бути перетворене на інструмент шкоди, маніпуляції або несправедливої переваги.

Розвинена правосвідомість формує у суб'єкта внутрішню потребу діяти правомірно. Вона не обмежується страхом перед санкцією. Особа з розвинутою

правосвідомістю дотримується права не лише тому, що порушення може спричинити юридичну відповідальність, а тому, що сприймає право як соціальну цінність і умову справедливого співжиття. Такий підхід є принципово відмінним від поведінки, заснованої на мінімізації ризику покарання [101, с. 514-519].

Правова культура орієнтує особу на відповідальне використання правових можливостей. Вона допомагає зрозуміти, що кожне суб'єктивне право існує в системі інших прав, обов'язків і законних інтересів. Тому реалізація власного права не повинна руйнувати правову сферу іншої особи. У цьому сенсі правова культура забезпечує баланс приватного інтересу з правами інших осіб і загальним суспільним благом [86, с. 701].

Важливим запобіжником є здатність правосвідомості протидіяти правовому формалізму. Правовий формалізм зводить право до буквального тексту норми і втрачає з поля зору її ціннісний зміст. На противагу цьому розвинена правосвідомість дозволяє сприймати закон як форму вираження певної соціальної мети. Вона запитує не лише про дозвіл, а й про сенс дозволу. Саме тому правосвідомість перешкоджає поведінці, яка використовує закон проти права.

Правова культура також запобігає правовому нігілізму. Правовий нігілізм проявляється у знеціненні права, недовірі до юридичних інститутів, переконанні, що закон можна обійти або використати лише як інструмент примусу до інших. Такий стан суспільної свідомості сприяє поширенню недобросовісної поведінки [36, с. 14]. Натомість правова культура формує повагу до права як до спільного нормативного простору, у якому свобода можлива лише за умови відповідальності.

Рівень правової культури суспільства впливає на те, як громадяни сприймають закон, суд, органи державної влади, юридичну відповідальність і права інших осіб. Якщо право має високий авторитет, особа частіше схильна узгоджувати власну поведінку не лише з текстом закону, а й з його соціальною метою. Якщо ж авторитет права низький, виникає спокуса використовувати

закон лише тоді, коли це вигідно, і обходити його тоді, коли він обмежує приватний інтерес [115, с. 42].

Довіра до правових інститутів є важливою умовою доцільної правової поведінки. Громадянин, який довіряє суду, органам влади та правовим процедурам, має більше підстав діяти відкрито, добросовісно і в межах правових механізмів.

Натомість недовіра до інституцій часто породжує установку на неформальне вирішення питань, пошук обхідних шляхів, маніпуляцію процедурами або уникнення правових обов'язків. У такому разі навіть формальна законність може втрачати соціальну якість.

Правова соціалізація відіграє особливу роль у формуванні здатності оцінювати доцільність власних дій. Людина набуває уявлень про право не лише через навчання, а й через сім'ю, школу, професійне середовище, медіа, повсякденний досвід взаємодії з державними інституціями. Якщо в суспільстві толерується недобросовісність, виправдовується обхід закону, знецінюється судовий захист і поширюється переконання, що право не працює, то індивідуальна правосвідомість формується у деформованому середовищі [139, с. 380].

Петро Рабінович наголошував на соціальній природі права та його зв'язку з потребами людини. Такий підхід дозволяє зрозуміти, що рівень правової культури суспільства залежить від того, чи бачать люди у праві реальний механізм захисту гідності, свободи і справедливості. Якщо право не асоціюється з людською цінністю, воно втрачає здатність формувати внутрішньо мотивовану правомірну поведінку.

Так, правовий нігілізм є одним із найсерйозніших чинників, що знижують здатність суспільства до соціально доцільної правової поведінки. Він проявляється у зневірі в законі, зневазі до суду, переконанні в неефективності правових засобів, толеруванні корупційних практик, виправданні обходу правил. Небезпека правового нігілізму полягає в тому, що він може співіснувати з

формальним знанням права. Особа може добре знати закон, але не поважати його [59].

Отже, рівень правової культури суспільства визначає загальний фон, у якому формується індивідуальна оцінка доцільності дій у межах закону. Чим вищий авторитет права, довіра до інституцій, якість правового виховання і рівень правової соціалізації, тим більшою мірою правомірна поведінка набуває ознак добросовісності, відповідальності та соціальної виправданості.

Доцільність дій у межах закону оцінює не лише особа, яка реалізує своє суб'єктивне право, а й правозастосувач. Суддя, посадова особа, адміністративний орган, службова особа органу місцевого самоврядування або інший суб'єкт владних повноважень щоденно стикаються з необхідністю не лише застосувати норму, а й обрати справедливий, обґрунтований і пропорційний спосіб вирішення конкретної ситуації. Саме тому права культура правозастосувача є однією з ключових умов доцільного правового рішення [42, с. 133-135].

Якість тлумачення норми залежить від того, чи здатний правозастосувач бачити не лише буквальний текст, а й мету правового регулювання. Буквальне тлумачення є важливим для правової визначеності, однак воно не завжди достатнє. У складних випадках необхідно враховувати системний зв'язок норм, принципи права, конституційні цінності, практику судів, міжнародні стандарти прав людини. Висока права культура дозволяє уникнути як свавільного відходу від тексту закону, так і надмірного формалізму.

Оцінка фактичних обставин також потребує правової культури. Правозастосувач повинен не лише формально зафіксувати факти, а й зрозуміти їхнє значення для справедливого вирішення справи. Він має враховувати контекст, поведінку сторін, наслідки рішення, баланс інтересів, ступінь вини, добросовісність учасників правовідносин [29, с. 199]. Без цього рішення може бути формально правильним, але соціально несправедливим або непропорційним.

Застосування принципів права є особливо чутливим до рівня правової культури.

Принципи не завжди дають готову відповідь. Вони вимагають аргументації, зважування, інтелектуальної чесності та відповідальності. Роберт Алексі показав, що застосування принципів часто пов'язане з процедурою пропорційності, яка включає оцінку придатності, необхідності та співмірності втручання. Такий підхід вимагає від правозастосувача високого рівня правового мислення.

Мотивування рішення є одним із найважливіших показників правової культури правозастосувача. Рішення, яке не містить належного обґрунтування, навіть за правильного результату послаблює довіру до права. Мотивування показує, що правозастосувач діяв не свавільно, а на основі норм, принципів, фактів і раціональної аргументації. Воно також дозволяє сторонам зрозуміти логіку рішення і перевірити його законність [53, с. 141-143].

В українському контексті правова культура правозастосувача має особливе значення для утвердження верховенства права. Суддя або посадова особа повинні не лише знати закон, а й володіти здатністю до правового мислення, повагою до прав людини, розумінням принципу пропорційності, готовністю мотивувати рішення і дотримуватися балансу приватного та публічного інтересу. Без цього правозастосування перетворюється на формальну адміністративну або судову техніку.

Отже, правова культура правозастосувача є умовою доцільного правового рішення. Вона забезпечує якісне тлумачення норм, справедливу оцінку обставин, належне застосування принципів, індивідуалізацію рішення, мотивування та дотримання балансу між приватним і публічним інтересом [93, с. 197-201].

Правова освіта повинна забезпечувати особу знаннями про права, обов'язки, способи захисту, юридичну відповідальність, принципи права, правові процедури і функціонування державних інституцій. Однак цього недостатньо. Якщо правова освіта обмежується лише переданням інформації про норми, вона формує правову обізнаність, але не обов'язково правову культуру.

Для здатності оцінювати доцільність потрібне також розуміння соціальних наслідків поведінки, значення добросовісності, справедливості, розумності та відповідальності [114, с. 513-519].

Правове виховання має більш широкий характер. Воно спрямоване на формування поваги до права, довіри до правових процедур, неприйняття зловживання правом, готовності виконувати обов'язки, усвідомлення меж власної свободи. Воно повинно розвивати у людини здатність бачити в іншому суб'єкті не перешкоду для власного інтересу, а рівного носія прав і свобод. Така установка є необхідною передумовою соціально доцільної поведінки.

Правова соціалізація починається задовго до професійної юридичної освіти. Дитина і підліток засвоюють уявлення про справедливість, правила, відповідальність, довіру, повагу до інших у сім'ї, школі, громаді [69]. Якщо ці середовища демонструють зневагу до правил, толерують обхід вимог, виправдовують недобросовісність, у майбутньому це може позначитися на характері правової поведінки. Тому формування правової культури є завданням не лише юридичної науки чи держави, а й усього суспільства.

Особливе значення має професійна правова освіта. Юристи, судді, адвокати, прокурори, нотаріуси, державні службовці повинні володіти не лише знанням законодавства, а й розвиненим правовим мисленням. Вони мають бути здатними працювати з принципами права, оцінювати пропорційність, добросовісність, справедливість, уникати формалізму і мотивувати свої рішення. Саме від рівня їхньої правової культури залежить якість правозастосування [62, с. 286-290].

Водночас правова освіта і виховання повинні уникати надмірного нормативізму. Необхідно показувати, що право не є лише набором заборон і санкцій. Воно є способом організації свободи, гарантією людської гідності, механізмом справедливого узгодження інтересів [85, с. 88]. Саме таке розуміння формує здатність оцінювати доцільність дій у межах закону.

Низька правова культура є одним із головних чинників, що спотворюють оцінку доцільності правової поведінки. Вона проявляється не лише у незнанні

закону, а й у формальному ставленні до права, правовому нігілізмі, недовірі до правових інститутів, сприйнятті права як інструменту обходу обмежень, толеруванні недобросовісної поведінки та нерозумінні соціального призначення права.

Формальне ставлення до права полягає у тому, що суб'єкт оцінює свою поведінку виключно через питання про наявність прямої заборони. Якщо заборони немає, він вважає будь яку дію допустимою, навіть якщо вона суперечить добросовісності, справедливості або правам інших осіб. Такий підхід є небезпечним, оскільки зводить право до мінімального набору обмежень і ігнорує його ціннісну природу.

Правовий нігілізм проявляється у знеціненні права, недовірі до закону, переконанні, що правові приписи не мають реального значення або можуть виконуватися вибірково. За умов правового нігілізму особа не прагне діяти соціально доцільно, оскільки не сприймає право як морально і соціально значущий регулятор. Вона може дотримуватися закону лише зі страху перед санкцією або тоді, коли це відповідає її інтересу [145, с. 152-155].

Недовіра до правових інститутів також негативно впливає на оцінку доцільності. Якщо людина не вірить у справедливість суду, ефективність адміністративних процедур або неупередженість органів влади, вона частіше шукає неформальні або маніпулятивні способи досягнення мети. Це породжує замкнене коло: низька довіра сприяє недобросовісній поведінці, а поширення такої поведінки ще більше знижує довіру до права.

Сприйняття права як інструменту обходу обмежень свідчить про деформовану правосвідомість. У такому випадку юридичні знання використовуються не для відповідального здійснення прав, а для пошуку прогалин, процедурних слабкостей, суперечностей або способів уникнення обов'язків [93, с. 82]. Особливо небезпечним є те, що така поведінка може бути зовні інтелектуально складною і юридично аргументованою, але за своєю суттю вона руйнує правову культуру.

Толерування недобросовісної поведінки на рівні суспільства також знижує здатність до оцінки доцільності. Якщо маніпуляція правом сприймається як нормальна стратегія, якщо зловживання процедурою виправдовується як професійна вправність, якщо обхід обов'язків вважається проявом практичної кмітливості, тоді право втрачає виховну і цивілізаційну функцію. У такому середовищі формальна законність дедалі частіше відокремлюється від справедливості.

Нерозуміння соціального призначення права призводить до того, що особа не бачить зв'язку між власною поведінкою і загальним станом правопорядку. Вона може вважати, що її окрема дія не має значення для суспільства. Однак правова культура формується саме через масову повторюваність повсякденних практик. Якщо значна кількість суб'єктів діє формально законно, але недобросовісно, це поступово руйнує довіру до права [64].

Отже, низька правова культура істотно ускладнює оцінку доцільності правової поведінки. Вона породжує формалізм, нігілізм, недобросовісність і маніпулятивне використання права [10, с. 312-318]. Подолання цих проблем потребує розвитку правосвідомості, правової освіти, довіри до інституцій і утвердження принципів верховенства права.

Оцінка доцільності дій у межах закону завжди передбачає встановлення балансу між приватним інтересом, правами інших осіб і загальним суспільним благом. Право визнає за особою можливість реалізовувати власні інтереси, однак така реалізація не може бути безмежною. У правовому суспільстві свобода однієї особи співіснує зі свободою інших, а тому кожне суб'єктивне право має здійснюватися у межах взаємного визнання і відповідальності [61, с. 205].

Приватний інтерес є природною і легітимною основою багатьох правовідносин. Особа має право захищати власність, укладати договори, звертатися до суду, брати участь у публічному житті, здійснювати підприємницьку діяльність, вимагати захисту честі, гідності та ділової репутації. Однак правова культура вимагає, щоб реалізація цих інтересів не руйнувала правову сферу інших осіб і не суперечила загальному призначенню права.

Права інших осіб виступають природною межею індивідуальної свободи. Ця ідея має глибоке філософське і правове значення. Вона означає, що суб'єктивне право не є абсолютною владою над соціальною ситуацією. Воно є юридичною формою свободи, яка можлива лише за умови поваги до свободи інших. Тому доцільність правової поведінки потребує постійного співвіднесення власного інтересу з правами інших суб'єктів [18, с. 416-421].

В українському правовому контексті баланс приватного інтересу, прав інших осіб і суспільного блага особливо пов'язаний із принципом верховенства права. Верховенство права вимагає, щоб свобода не перетворювалася на свавілля, а публічний інтерес не ставав прикриттям для необґрунтованого обмеження особи. Правова культура допомагає уникнути обох крайнощів.

Отже, правова культура дає змогу особі усвідомити, що суб'єктивне право є не інструментом безмежної індивідуальної волі, а формою цивілізованої соціальної взаємодії [68]. Доцільність дій у межах закону полягає у здатності реалізувати приватний інтерес так, щоб він не руйнував права інших осіб і був сумісним із загальним суспільним благом.

Правова культура і правосвідомість мають не лише описове, а й методологічне значення для дослідження законності та доцільності. Вони дозволяють вийти за межі суто формального аналізу правової норми і побачити право як складне соціальне, ціннісне, комунікативне та поведінкове явище. Без цих категорій неможливо повноцінно пояснити, чому формальна законність не завжди є достатньою, чому доцільність не може бути відірвана від правових цінностей і чому правозастосування потребує не лише норм, а й правового мислення [78, с. 16].

Методологічне значення правосвідомості полягає в тому, що вона дозволяє дослідити внутрішній механізм сприйняття права. Право не діє автоматично. Воно проходить через свідомість суб'єкта, який розуміє, тлумачить, оцінює і реалізує норму. Тому будь яке дослідження правомірної поведінки повинно враховувати не лише нормативний текст, а й те, як цей текст сприймається

адресатом. Саме тут правосвідомість стає ключем до розуміння реальної ефективності права.

Методологічне значення правової культури полягає у тому, що вона дозволяє оцінити практичну якість правового життя. Вона показує, чи перетворюються правові приписи на відповідальну поведінку, чи існує довіра до права, чи поважаються права людини, чи не використовується закон як інструмент маніпуляції. Таким чином, правова культура є критерієм не лише індивідуальної зрілості, а й стану правової системи [59, с. 215-223].

Дослідження законності через призму правової культури дозволяє уникнути її звуження до формального виконання приписів. Законність є необхідною основою правопорядку, але її якість залежить від того, чи наповнена вона змістом верховенства права, справедливості, добросовісності та пропорційності. Без правової культури законність може перетворитися на зовнішню дисципліну, яка не гарантує справедливого правового результату.

Дослідження доцільності через призму правосвідомості дозволяє уникнути іншої крайності, а саме суб'єктивізму. Доцільність не може означати довільну вигоду, політичну зручність або прагматичне відхилення від закону. Вона має бути правовою доцільністю, тобто такою, що перебуває у межах закону і відповідає принципам права [11, с. 43]. Правосвідомість допомагає розмежувати справжню правову доцільність і свавільне посилення на користь.

Категорії правової культури і правосвідомості також важливі для аналізу правозастосування. Суддя або посадова особа не можуть бути зведені до ролі механічного виконавця норми. Вони здійснюють тлумачення, оцінюють докази, застосовують принципи, мотивують рішення. Усе це передбачає певний рівень правової культури. Тому якість правозастосування залежить не лише від якості законодавства, а й від рівня правового мислення тих, хто його застосовує [37, с. 84-89].

У межах загальної теми дисертаційного дослідження правова культура і правосвідомість дозволяють пояснити, чому доцільність має розглядатися не як заперечення законності, а як її змістовне доповнення. Закон визначає межі, але

культура і свідомість визначають якість поведінки в цих межах. Саме тому проблема доцільності не може бути вирішена лише шляхом удосконалення законодавчої техніки. Вона потребує розвитку правового мислення, правової освіти, правового виховання і довіри до права.

Отже, правова культура і правосвідомість мають методологічне значення для дослідження законності та доцільності, оскільки вони дозволяють аналізувати право не лише як систему норм, а як живу соціальну практику, у якій формальна правомірність має бути поєднана зі справедливістю, добросовісністю і відповідальністю [54, с. 124].

Правова культура і правосвідомість є необхідними умовами оцінки доцільності дій у межах закону. Вони забезпечують перехід від формального дотримання правових приписів до відповідальної, добросовісної та соціально виправданої правової поведінки. Завдяки правосвідомості особа здатна не лише знати норму, а й оцінювати її зміст, мету, зв'язок із принципами права і наслідки власної поведінки. Завдяки правовій культурі це внутрішнє розуміння набуває практичного виміру у способі реалізації прав, виконання обов'язків, взаємодії з іншими особами і правовими інститутами.

Формальна законність є фундаментальною умовою правопорядку, однак вона не вичерпує всієї складності правової оцінки поведінки. Дія може бути зовні законною, але недобросовісною, несправедливою, маніпулятивною або такою, що суперечить соціальному призначенню права [100, с. 412-415]. Саме тому доцільність має розглядатися як внутрішня характеристика правомірної поведінки, що вказує на її відповідність меті права, принципам справедливості, добросовісності, розумності, пропорційності та суспільному благу.

Водночас доцільність не може бути протиставлена законності. Вона має значення лише всередині правового поля і не може виправдовувати порушення закону. Її призначення полягає не у заміні правових приписів суб'єктивними міркуваннями вигоди, а у змістовному наповненні законної поведінки ціннісним, соціальним і відповідальним змістом. У цьому полягає відмінність правової

доцільності від політичної, адміністративної або утилітарної зручності [135, с. 257].

Правова культура виступає показником якості реалізації суб'єктивних прав. Вона дозволяє відмежувати добросовісне здійснення права від зловживання ним. Зловживання правом, у свою чергу, є проявом низької правової культури, оскільки демонструє розрив між юридичною можливістю і соціальним призначенням права. Там, де суб'єкт керується лише логікою формального дозволу, право ризикує бути перетвореним на інструмент шкоди, маніпуляції або несправедливої переваги.

Правосвідомість і правова культура виконують також запобіжну функцію. Вони стримують особу від формально законної, але соціально недоцільної поведінки, сприяють балансу приватного інтересу з правами інших осіб, протидіють правовому формалізму і правовому нігілізму. На суспільному рівні вони впливають на довіру до права, авторитет суду, ефективність правових інститутів, якість правової соціалізації і здатність громадян сприймати право як цінність [39].

Особливе значення має правова культура правозастосувача. Суддя, посадова особа або адміністративний орган не лише застосовують норму, а й оцінюють фактичні обставини, тлумачать закон, використовують принципи права, мотивують рішення і встановлюють баланс між приватним та публічним інтересом [124, с. 15]. Тому доцільне правове рішення можливе лише за умови високого рівня професійної правової культури, здатності до правового мислення та поваги до верховенства права.

У підсумку правова культура і правосвідомість виступають внутрішніми ціннісно орієнтаційними механізмами, завдяки яким законна поведінка набуває ознак соціальної доцільності, справедливості та відповідальності. Вони дозволяють подолати обмеженість формального легалізму, не руйнуючи при цьому значення законності, і забезпечують таке розуміння права, у якому юридична дозволеність поєднується з добросовісністю, розумністю, повагою до інших осіб і загальним суспільним благом.

2.3. Межі допустимого компромісу: теорія і практика

Варто почати з того, що проблема допустимого компромісу належить до тих складних теоретико-правових питань, у яких особливо виразно виявляється напруження між формальною визначеністю права, соціальною доцільністю, справедливістю, автономією волі суб'єктів і необхідністю збереження публічного правопорядку. Компроміс у праві не може розглядатися як випадкова техніка врегулювання спору або як суто практичний засіб уникнення конфлікту. За своєю природою він є значно глибшим явищем, оскільки відображає здатність правової системи не лише імперативно наказувати, забороняти чи санкціонувати, а й створювати простір для узгодження інтересів, пошуку збалансованих рішень, зниження соціальної напруги та досягнення справедливого результату в умовах множинності правових позицій.

Водночас саме в цій гнучкості компромісу прихована його найбільша небезпека. Якщо компроміс відривається від закону, принципів права, прав людини, добросовісності, справедливості та публічного порядку, він може перетворитися не на засіб правового врегулювання, а на форму легітимації неправомірної поведінки, прихованого примусу, нерівності сторін, уникнення відповідальності або підміни права ситуативною вигодою [127, с. 176]. Саме тому питання про межі допустимого компромісу є не лише прикладним, а й методологічним, адже воно дає змогу з'ясувати, у яких випадках поступка, домовленість чи примирення залишаються у межах права, а в яких випадках вони руйнують саму ідею правової справедливості.

У загальносоціальному значенні компроміс традиційно сприймається як спосіб узгодження різних інтересів, позицій, очікувань або ціннісних орієнтацій. Він передбачає готовність сторін відмовитися від максимальної реалізації власної вимоги заради досягнення прийняттого для всіх результату. У цьому сенсі компроміс є важливим інструментом соціального миру, оскільки дозволяє уникнути ескалації конфлікту, зберегти комунікацію між сторонами,

забезпечити передбачуваність взаємодії та створити умови для подальшого співіснування. Однак правове значення компромісу не може бути вичерпане його соціально психологічною функцією. У праві компроміс набуває нормативного виміру, оскільки його допустимість залежить не тільки від факту згоди сторін, а й від відповідності такої згоди юридичним межах [40].

Раніше згадувалась теза про те, що правовий компроміс слід відмежовувати від простої поступки, примирення, фактичної домовленості, консенсусу і відмови від права. Поступка може бути одностороннім актом, який не завжди передбачає збалансоване узгодження інтересів. Примирення акцентує переважно на припиненні конфлікту, але не завжди гарантує справедливість умов, на яких такий конфлікт припинено. Консенсус передбачає ширший рівень згоди, за якого сторони не лише погоджуються на результат, а й визнають його змістовно прийнятним.

Відмова від права може бути допустимою лише тоді, коли вона не суперечить закону, не порушує прав інших осіб і не стосується таких прав, відмова від яких є юридично або морально неприпустимою. Компроміс у праві, на відміну від усіх названих явищ, має розглядатися як юридично обмежена форма узгодження інтересів, що повинна відповідати законності, добросовісності, справедливості, пропорційності та публічному порядку [60, с. 78-86].

Теоретико правова природа компромісу полягає у тому, що він поєднує автономію суб'єктів із нормативним обмеженням цієї автономії. З одного боку, компроміс неможливий без свободи волі, здатності особи самостійно визначати свої інтереси, оцінювати правову ситуацію, вступати у переговори та погоджувати прийнятні умови. З іншого боку, свобода компромісу не є абсолютною, оскільки право не допускає таких домовленостей, які суперечать імперативним нормам, порушують права третіх осіб, принижують людську гідність, обходять закон або руйнують публічний порядок [31, с. 78]. Саме ця подвійність робить компроміс складним правовим явищем, у якому

індивідуальна воля повинна бути узгоджена з об'єктивними вимогами правового порядку.

У диспозитивних галузях права компроміс постає як природний прояв автономії волі. Суб'єкти можуть укладати договори, змінювати їх умови, врегульовувати спори шляхом переговорів, укладати мирові угоди, звертатися до медіації, погоджувати спосіб виконання зобов'язання, обирати форму захисту порушеного права. Проте диспозитивність не означає безмежної свободи. Вона функціонує в межах принципів добросовісності, розумності, справедливості та недопущення зловживання правом. Саме тому навіть у приватному праві компроміс не може вважатися допустимим лише тому, що сторони формально погодилися на його умови.

У публічно правовій сфері компроміс має інший характер, оскільки тут завжди присутній владний елемент, публічний інтерес і вимога діяти виключно в межах повноважень. Орган публічної влади не може домовлятися із приватною особою так, як це роблять рівні учасники цивільного обороту. Його воля обмежена законом, компетенцією, процедурою, метою повноваження, принципом пропорційності, заборонаю свавілля та вимогою рівного ставлення. Тому компроміс у публічному праві можливий лише як форма правомірного врегулювання, а не як предмет довільного торгу між владою і приватним інтересом [70].

Законність у цьому контексті не повинна розумітися вузько формально. Вона включає не лише відповідність тексту закону, а й відповідність принципам права, конституційним цінностям, правам людини, вимогам правової визначеності та забороні свавілля. Микола Козюбра слушно наголошує на тому, що верховенство права не може бути зведене до панування закону як акта державної влади. Воно передбачає панування права як системи цінностей, у центрі якої перебувають гідність людини, свобода, справедливість, рівність, пропорційність і юридична визначеність [48, с. 123]. Звідси випливає, що компроміс, який формально не порушує окремої норми, але суперечить цим засадам, потребує критичної правової оцінки.

У межах нормативістської традиції Ганс Кельзен розглядав право як ієрархічну систему норм, чинність яких визначається їхнім місцем у правовому порядку. Такий підхід є важливим для встановлення формальної межі компромісу: домовленість не може бути вищою за норму, яка визначає її допустимість. Однак для дослідження меж допустимого компромісу цього недостатньо, оскільки формальна чинність домовленості ще не завжди гарантує її справедливість. Саме тому нормативний аналіз має бути доповнений аксіологічним і соціальним вимірами [62, с. 259-262].

Густав Радбрух, розглядаючи право через взаємодію справедливості, доцільності та правової визначеності, запропонував важливу методологічну оптику для оцінки компромісу. Компроміс може бути практично доцільним, оскільки дозволяє швидко завершити спір, зменшити витрати, відновити комунікацію між сторонами або забезпечити соціальний мир. Однак якщо такий компроміс очевидно несправедливий, якщо він принижує особу, легітимізує свавілля або руйнує рівність сторін, його доцільність втрачає правову якість. У цьому сенсі компроміс має бути не тільки ефективним, а й справедливим.

Лон Фуллер, розкриваючи ідею внутрішньої моральності права, наголошував на тому, що право повинно бути здатним орієнтувати поведінку особи. Вимоги ясності, послідовності, передбачуваності та несуперечливості мають значення і для компромісу [97, с. 67]. Якщо сторони не розуміють юридичних наслідків домовленості, якщо умови компромісу є непрозорими, якщо одна сторона приховує істотні обставини або використовує правову необізнаність іншої сторони, такий компроміс втрачає ознаки правової добросовісності.

Герберт Гарт, аналізуючи внутрішній аспект правового правила, показав, що право діє не лише через зовнішню загрозу санкції, а й через прийняття правила як стандарту належної поведінки. Ця ідея важлива для розуміння компромісу, оскільки справжній правовий компроміс передбачає не лише формальну згоду, а й визнання сторонами певних стандартів добросовісної правової взаємодії. Якщо одна сторона використовує компроміс лише як спосіб

уникнути відповідальності або нав'язати слабшій стороні не вигідні умови, внутрішній аспект правової обов'язковості руйнується.

Рональд Дворкін підкреслював, що право включає не лише правила, а й принципи. У контексті компромісу ця теза має особливе значення. Правило може дозволяти сторонам укласти угоду, але принципи справедливості, рівності, добросовісності та поваги до прав людини визначають, чи є така угода правово прийнятною. Саме принципи дозволяють побачити, що не кожна домовленість є правомірною лише тому, що вона оформлена у юридичній формі [132, с. 512-519].

Роберт Алексі, розвиваючи теорію принципів і пропорційності, дає ще один важливий інструмент для визначення меж компромісу. Компроміс у праві часто є результатом зважування кількох правових цінностей. Наприклад, автономія волі сторін має бути узгоджена із захистом слабшої сторони, ефективність провадження із правом на справедливий суд, публічний інтерес із правами людини, економія процесуальних ресурсів із вимогою встановлення істини і справедливого результату. Пропорційність у цьому сенсі виступає методологічним критерієм допустимого компромісу [60, с. 216].

Компроміс тісно пов'язаний із доцільністю. Пошук компромісу зазвичай обґрунтовується прагненням досягти практично ефективного результату. Сторони можуть погодитися на взаємні поступки, щоб уникнути тривалого спору, зменшити фінансові витрати, зберегти ділові або соціальні зв'язки, забезпечити швидше відновлення порушеного права. У цьому аспекті компроміс є одним із проявів правової доцільності, оскільки дозволяє обрати такий спосіб правового реагування, який краще відповідає конкретним обставинам [102, с. 189-195].

Проте доцільність компромісу не може бути ототожнена із ситуативною вигодою. Практична користь не є самодостатнім критерієм правової допустимості. Якщо компроміс вигідний сторонам, але порушує права третіх осіб, суперечить публічному порядку або легалізує недобросовісну поведінку, він не може бути виправданий міркуваннями ефективності. Саме тут

проявляється принципова різниця між правовою доцільністю і утилітарною зручністю. Правова доцільність діє всередині правового поля, тоді як утилітарна зручність може прагнути обійти право заради бажаного результату.

Допустимий компроміс є формою правової доцільності лише тоді, коли він поєднує практичну ефективність із законністю та справедливістю. Законність визначає межі компромісу, доцільність пояснює потребу в ньому, а справедливість забезпечує його ціннісну якість. Якщо хоча б один із цих елементів відсутній, компроміс стає проблемним. Законний, але очевидно несправедливий компроміс викликає сумнів у своїй правовій якості. Справедливий за намірами, але незаконний компроміс руйнує правопорядок. Практично вигідний, але недобросовісний компроміс підриває довіру до права [85, с. 104-111].

Особливе місце серед критеріїв допустимого компромісу посідає справедливість. На перший погляд, компроміс уже передбачає певну справедливість, оскільки сторони добровільно погоджуються на взаємні поступки.

Справедливий компроміс передбачає не механічний поділ предмета спору і не просту взаємну поступку. Він вимагає збалансованого узгодження інтересів без приниження правового статусу однієї зі сторін. Джон Ролз розглядав справедливість як базову чесноту соціальних інституцій. Його ідея справедливості як чесноті дає змогу побачити, що компроміс має оцінюватися з позиції того, чи могли б сторони визнати його умови прийнятними за умов рівності та неупередженості [143, с. 424-426]. Якщо компроміс можливий лише через залежність однієї сторони від іншої, його справедливість є сумнівною.

Так, Юрген Габермас, розкриваючи значення комунікативної раціональності, акцентує увагу на тому, що легітимність правового рішення пов'язана з можливістю його раціонального обґрунтування у процесі вільної комунікації. У контексті компромісу це означає, що справжня домовленість передбачає не лише мовчазне погодження, а реальну можливість сторін висловити свою позицію, зрозуміти наслідки рішення і брати участь у

формуванні результату без примусу, маніпуляції чи інформаційної асиметрії. Компроміс, який нав'язується сильнішою стороною під виглядом діалогу, не відповідає такому розумінню правової легітимності [149, с. 151-154].

Верховенство права визначає ціннісні межі компромісу. Воно не виключає компроміс як такий, але підпорядковує його правовим принципам. Компроміс не може суперечити людській гідності, скасовувати сутність основоположних прав, виправдовувати свавілля держави, легітимізувати дискримінацію або підривати доступ до правосуддя. Він має відповідати вимогам правової визначеності, передбачуваності, пропорційності, рівності сторін і ефективного захисту прав.

У цьому аспекті особливо важливо розмежовувати компроміс і свавільне відступлення від права. У правовій державі навіть найдоцільніша домовленість не може виправдати відмову від основоположних гарантій. Наприклад, особа не може бути правомірно поставлена перед вибором між відмовою від своєї гідності та отриманням формально вигідного результату. Так само держава не може прикривати компромісом невиконання позитивних обов'язків щодо захисту людини [65]. Верховенство права вимагає, щоб межі компромісу були визначені не лише волею сторін, а й об'єктивними правовими цінностями.

Права людини є однією з найважливіших меж допустимого компромісу. Вони не є звичайним предметом правового торгу, оскільки виражають фундаментальні умови людського існування, свободи, гідності та рівності. Звичайно, у правовій практиці особа може відмовлятися від окремих процесуальних можливостей, укладати угоди, погоджувати спосіб захисту, обирати альтернативні процедури врегулювання спору. Проте така відмова допустима лише тоді, коли вона є добровільною, усвідомленою, недвозначною і не стосується невідчужуваного ядра основоположних прав [28, с. 505-509].

Публічний інтерес також виступає важливою межею компромісу. Навіть якщо сторони погодили певні умови, така домовленість може бути недопустимою, якщо вона порушує публічний порядок, суспільну безпеку, добросовісність публічної влади, засади правосуддя або інтереси третіх осіб [99, с. 216]. Публічний інтерес не повинен використовуватися як універсальне

виправдання для обмеження приватної автономії, однак він має значення там, де приватна домовленість виходить за межі індивідуального спору і зачіпає основи правопорядку.

Особливо очевидною є недопустимість компромісу у питаннях корупції, зловживання владою, ухилення від юридичної відповідальності, приховування тяжких правопорушень, фіктивного врегулювання спору або створення видимості законності для неправомірних дій. Компроміс не може бути способом купівлі мовчання, легалізації неправомірної переваги або усунення публічного контролю. У цьому сенсі межі приватної автономії визначаються не лише інтересами сторін, а й потребою збереження довіри до права [137, с. 351].

У приватному праві компроміс має найбільш розвинені форми. Свобода договору, мирова угода, переговори, медіація, відступлення від первісних вимог, зміна способу виконання зобов'язання, реструктуризація боргу, позасудове врегулювання спору є типовими проявами диспозитивності. Приватне право загалом виходить із того, що сторони найкраще знають власні інтереси і можуть самостійно обрати прийнятний для себе спосіб їх узгодження. Однак така свобода обмежується добросовісністю, розумністю, справедливістю та публічним порядком.

У договірному праві межі компромісу особливо пов'язані з проблемою нерівності сторін. Формально обидві сторони можуть погодитися на умови договору, однак фактично одна з них може не мати реальної можливості впливати на зміст домовленості. Це характерно для договорів приєднання, споживчих договорів, трудових правовідносин, відносин економічної залежності [151, с. 518-522]. У таких випадках право повинно перевіряти не тільки факт підписання угоди, а й справедливість її умов, прозорість інформації, добросовісність сильнішої сторони і відсутність прихованого примусу.

Так, до прикладу, мирова угода у цивільному або господарському процесі є важливою формою правового компромісу. Вона дозволяє сторонам самостійно завершити спір і уникнути продовження судового протистояння. Проте судовий контроль за мировою угодою є необхідним саме тому, що компроміс сторін не

може порушувати закон, права третіх осіб або публічний порядок. Суд не повинен механічно затверджувати будь яку домовленість, оскільки його функція полягає не лише у фіксації волі сторін, а й у забезпеченні правомірності результату [108, с. 142].

Медіація як інституціоналізована форма компромісу має особливе значення для сучасної правової системи. Вона ґрунтується на добровільності, конфіденційності, нейтральності медіатора, самостійності сторін у прийнятті рішення і спрямованості на взаємоприйнятне врегулювання спору. Її перевага полягає у тому, що сторони можуть не лише формально завершити конфлікт, а й відновити комунікацію, врахувати немайнові інтереси, зберегти відносини і досягти більш гнучкого результату, ніж у традиційному судовому провадженні [96, с. 74].

У публічному праві компроміс є більш проблемним. Адміністративний орган може мати дискреційні повноваження, однак дискреція не є свободою домовлятися поза законом. Вона повинна здійснюватися з урахуванням мети повноваження, принципу рівності, пропорційності, обґрунтованості, неупередженості та заборони зловживання владою [57, с. 321]. Якщо орган влади погоджується на компроміс, який фактично означає вибіркове застосування закону, надання необґрунтованої переваги або відмову від виконання публічного обов'язку, такий компроміс є недопустимим.

Публічно правові угоди, податкові компроміси, досудове врегулювання адміністративних спорів, угоди у сфері публічного управління можуть бути корисними інструментами зниження конфліктності між державою і приватною особою. Проте вони мають функціонувати у чітких межах. Держава не може торгуватися щодо обов'язку захищати права людини, забезпечувати законність, протидіяти корупції або виконувати рішення суду. Компроміс у публічному праві допустимий лише там, де закон прямо або опосередковано допускає гнучке врегулювання і де таке врегулювання не порушує публічного інтересу [50, с. 326-331].

Особливої уваги потребує компроміс у кримінальному праві та кримінальному процесі. Кримінально правова сфера традиційно асоціюється з публічним осудом найнебезпечніших правопорушень, тому можливість компромісу тут завжди має обмежений і контрольований характер. Угоди про примирення, угоди про визнання винуватості, відновне правосуддя, врахування позиції потерпілого і процесуальна економія можуть бути виправданими, якщо вони сприяють справедливому, швидкому і гуманному вирішенню справи [71].

Угоди у кримінальному процесі потребують судового контролю, оскільки суд має перевірити добровільність, усвідомленість, законність і справедливість умов. Особа не повинна визнавати вину під тиском, через нерозуміння наслідків або внаслідок процесуальної нерівності. Потерпілий не повинен бути змушений до примирення з огляду на страх, залежність або відсутність реального захисту [86, с. 61-63]. Тому компроміс у кримінальному процесі можливий лише як процесуально контрольований засіб досягнення справедливості, а не як технічний спосіб закриття справи.

Судова практика є одним із головних просторів, у якому визначаються межі допустимого компромісу. Саме суд часто має оцінити, чи є домовленість сторін добровільною, добросовісною, законною, справедливою і такою, що не порушує прав інших осіб. Судовий контроль за мировими угодами, угодами у кримінальному провадженні, відмовою від позову, визнанням позову, умовами договорів, адміністративними домовленостями є необхідною гарантією того, що компроміс не перетвориться на форму прихованої несправедливості [16, с. 126].

Практика Європейського суду з прав людини має важливе значення для оцінки компромісу у світлі добровільності, пропорційності, ефективного захисту і справедливого балансу. Європейський підхід до прав людини виходить із того, що держава має не лише утримуватися від порушень, а й забезпечувати реальні гарантії захисту особи. Тому домовленість або відмова від процесуального права не можуть автоматично вважатися допустимими, якщо вони не були добровільними, усвідомленими і не супроводжувалися належними гарантіями.

Мотивування судового рішення є важливим інструментом контролю за компромісом. Якщо суд затверджує домовленість сторін або відмовляє у її затвердженні, він повинен пояснити, які саме правові критерії були застосовані. Належне мотивування демонструє, що суд не діє формально, а перевіряє законність, добровільність, справедливість і вплив компромісу на права інших осіб. Без такого мотивування судовий контроль втрачає зміст [44, с. 145-147].

Примус до компромісу може мати не лише прямий, а й опосередкований характер. Особа може погоджуватися на не вигідні умови через страх втратити роботу, доступ до ресурсу, можливість судового захисту, соціальну підтримку або через неможливість фінансувати тривалий спір. Формально така згода може виглядати добровільною, але матеріально вона не є вільною [19, с. 541-552]. Тому правова оцінка компромісу повинна враховувати не лише текст домовленості, а й реальний контекст її укладення.

Іншим видом зловживання є компроміс як спосіб прихованого уникнення відповідальності. Наприклад, особа може пропонувати компенсацію або домовленість не для відновлення справедливості, а для блокування публічного розгляду, приховування системного порушення або недопущення створення прецеденту відповідальності. У приватних відносинах це може бути допустимим у певних межах, але там, де зачіпається публічний інтерес або права невизначеного кола осіб, така практика стає проблемною [77, с. 81].

Етичні межі компромісу в праві мають не менше значення, ніж формально юридичні. Не кожен юридично можливий компроміс є морально прийнятним. Право не тотожне моралі, але воно не може бути повністю від неї відокремлене, оскільки справедливість, гідність, добросовісність і відповідальність мають очевидний морально правовий характер [95, с. 327]. У цьому контексті професійна етика юриста, судді, адвоката, прокурора, нотаріуса, державного службовця або медіатора стає важливим чинником забезпечення допустимого компромісу.

Так, адвокат, який бере участь у переговорах, не повинен перетворювати компроміс на інструмент обману або тиску. Суддя, який перевіряє мирову угоду,

не повинен формально затверджувати очевидно несправедливий результат. Медіатор не повинен ігнорувати істотну нерівність сторін. Прокурор не повинен погоджувати угоду там, де вона суперечить публічному інтересу або знецінює тяжкість правопорушення. Отже, професійна етика доповнює юридичні критерії компромісу і забезпечує його гуманістичну спрямованість [147, с. 161-168].

Позитивне значення компромісу не слід применшувати. Допустимий компроміс не послаблює право, а навпаки, сприяє його гуманізації, ефективності та соціальній прийнятності. Право не може бути лише системою примусу, оскільки суспільні конфлікти часто потребують не стільки перемоги однієї сторони над іншою, скільки відновлення порушеної рівноваги. Компроміс дозволяє зберегти соціальні зв'язки, зменшити конфліктність, скоротити витрати, забезпечити більш гнучкий результат і підвищити довіру до правових процедур [83].

П'ятим критерієм є справедливий баланс інтересів. Компроміс не повинен створювати очевидно непропорційний тягар для однієї сторони або необґрунтовану перевагу для іншої. Шостим критерієм є непорушення прав третіх осіб, оскільки сторони не можуть домовлятися за рахунок тих, хто не бере участі у домовленості. Сьомим критерієм є відповідність публічному порядку [109, с. 218-225].

Теоретичне співвідношення компромісу, законності, доцільності та справедливості можна сформулювати таким чином. Законність відповідає на питання про те, чи дозволений компроміс у межах правового порядку. Доцільність відповідає на питання про те, чи є компроміс практично виправданим з огляду на конкретні обставини. Справедливість відповідає на питання про те, чи є компроміс морально і правово прийнятним для сторін та суспільства. Верховенство права поєднує ці критерії в єдину систему, не дозволяючи жодному з них перетворитися на абсолют [72].

Однією з найбільш поширених практичних проблем є формальна добровільність. Сторона підписує угоду, підтверджує свою згоду, однак робить це в умовах, коли фактично не має іншого прийняттого варіанта. У таких

ситуаціях суд або інший контролюючий орган повинен оцінювати обставини укладення домовленості, інформаційну обізнаність сторін, наявність правової допомоги, співмірність поступок і можливі наслідки для слабшої сторони [46, с. 316-323].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що компроміс є важливим інструментом правового врегулювання, але його допустимість не може визначатися лише фактом згоди сторін або практичною вигодою. Правовий компроміс є виправданим лише тоді, коли він не руйнує сутність права, не легітимізує свавілля, не принижує людську гідність, не порушує прав третіх осіб і не суперечить публічному порядку [114, с. 429]. Його цінність полягає не у самій поступці, а у здатності досягти збалансованого, справедливого і соціально прийняттого правового результату.

Отже, межі допустимого компромісу визначаються взаємодією законності, доцільності, справедливості, добросовісності, пропорційності, прав людини та верховенства права. Законність установлює юридичні рамки компромісу, доцільність пояснює потребу в його застосуванні, справедливість оцінює його ціннісну якість, а верховенство права забезпечує єдність цих критеріїв.

Висновки до Розділу 2

У межах другого розділу дисертаційного дослідження було здійснено теоретико правове осмислення проблеми допустимого компромісу між законністю та доцільністю як однієї з найбільш складних і водночас принципово важливих проблем сучасного праворозуміння, правозастосування та правової культури. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що законність і доцільність не можуть розглядатися як взаємовиключні або конкурентні категорії. Законність визначає нормативні межі правомірної поведінки та правозастосовної діяльності, тоді як доцільність дозволяє обрати в межах цих нормативних параметрів найбільш обґрунтований, справедливий, розумний і соціально виправданий спосіб дії. Відтак доцільність не може бути засобом

подолання, ігнорування чи виправдання порушення закону, оскільки її правове значення можливе лише всередині законності та у зв'язку з принципом верховенства права.

У підрозділі 2.1 було встановлено, що співвідношення норм права та дискреційних повноважень у правозастосуванні є ключовим для розуміння меж допустимої доцільності. Норма права задає загальну модель правомірної поведінки, визначає юридичні межі, компетенцію суб'єкта владних повноважень, умови прийняття рішення та допустимі правові наслідки. Водночас правозастосування не завжди може бути зведене до механічного підведення фактичних обставин під норму, оскільки реальні життєві ситуації часто є складними, варіативними та такими, що потребують оцінки конкретного контексту. Саме тут виникає простір дискреції як правомірної можливості вибору одного з кількох юридично допустимих варіантів рішення.

Разом з тим дискреційні повноваження не є проявом вільного адміністративного чи судового розсуду, відірваного від права. Їх допустимість визначається законом, метою наданого повноваження, принципами пропорційності, обґрунтованості, рівності, правової визначеності, заборони свавілля та належного мотивування рішення. Дискреція стає правовою лише тоді, коли вона не підміняє закон суб'єктивною волею правозастосувача, а забезпечує гнучке, індивідуалізоване й водночас юридично контрольоване застосування норми. Тому межа між правомірною доцільністю і свавіллям проходить саме там, де розсуд перестає бути пов'язаним із законом, принципами права та належним обґрунтуванням.

У підрозділі 2.2 було доведено, що правова культура і правосвідомість виступають необхідними внутрішніми передумовами оцінки доцільності дій у межах закону. Формальна відповідність поведінки правовій нормі ще не гарантує її добросовісності, справедливості та соціальної виправданості. Особа може діяти в межах наданого їй суб'єктивного права, однак використовувати його маніпулятивно, егоїстично, недобросовісно або всупереч соціальному призначенню права. Саме тому правосвідомість і правова культура виконують

функцію ціннісного орієнтира, який дозволяє суб'єкту співвідносити власну поведінку не лише з буквою закону, а й з його метою, принципами та суспільним призначенням.

Правосвідомість у цьому контексті постає як внутрішній механізм правової оцінки, що охоплює знання права, ставлення до нього, переконання щодо справедливості, розуміння юридичної відповідальності та здатність оцінювати наслідки власної поведінки. Вона забезпечує перехід від зовнішнього підкорення правовому припису до внутрішньо усвідомленої правомірної поведінки. Правова культура, у свою чергу, є ширшою категорією, оскільки охоплює не лише внутрішнє сприйняття права, а й реальний спосіб його практичного здійснення. Вона проявляється у добросовісному користуванні суб'єктивними правами, відповідальному виконанні обов'язків, повазі до прав інших осіб, здатності уникати зловживання правом і готовності діяти не за логікою мінімально дозволеного, а за логікою соціально відповідального.

Варто підкреслити, що межі допустимого компромісу визначаються насамперед законністю. Компроміс не може легітимізувати протиправну поведінку, виправдовувати порушення імперативних норм, підміняти юридичну відповідальність приватною вигодою або створювати видимість правомірності там, де фактично має місце обхід закону. Водночас законність у цьому аспекті повинна розумітися не вузько формально, а у зв'язку з верховенством права, правовою визначеністю, людською гідністю, рівністю, недискримінацією, доступом до правосуддя та справедливим балансом інтересів.

Окремо встановлено, що права людини та публічний інтерес становлять фундаментальні межі будь якого правового компромісу. Не може бути допустимим компроміс, який принижує людську гідність, призводить до дискримінації, експлуатації, фактичної відмови від невідчужуваних прав або позбавляє особу ефективного правового захисту. Так само недопустимою є домовленість, яка порушує публічний порядок, прикриває корупційні практики, зловживання владою, ухилення від відповідальності або завдає шкоди правам третіх осіб. У цьому сенсі компроміс є правомірним лише тоді, коли він не

руйнує сутність права, а сприяє досягненню справедливого та соціально прийняттого результату.

Узагальнюючи результати другого розділу, можна дійти висновку, що допустимий компроміс між законністю та доцільністю є складною правовою конструкцією, у якій законність виконує функцію межі, доцільність функцію раціонального вибору, справедливість функцію ціннісної оцінки, а верховенство права функцію інтегруючого критерію. Законність без доцільності може перетворитися на формалізм, байдужий до конкретних обставин і соціальних наслідків. Доцільність без законності перероджується у свавілля, ситуативну вигоду або неправомірну підміну права практичною зручністю. Справедливість без юридичної визначеності ризикує стати суб'єктивною оцінкою, а юридична визначеність без справедливості може втратити легітимність.

Отже, проведені дослідження підтверджують, що проблема визначення меж допустимого компромісу між законністю та доцільністю належить до числа найбільш складних і концептуально значущих питань сучасної теорії правозастосування. Її сутність полягає не у виборі між обов'язковістю правових приписів та потребою врахування конкретних обставин суспільного життя, а у встановленні таких механізмів їх взаємодії, які забезпечують одночасне досягнення правової визначеності, справедливості та ефективності юридичних рішень. У цьому аспекті особливого значення набуває усвідомлення того, що дискреційні повноваження, правова культура та правосвідомість суб'єктів правозастосування не є зовнішніми щодо законності чинниками, а виступають необхідними елементами її практичної реалізації. Саме тому питання допустимого компромісу між законністю та доцільністю фактично трансформується у проблему визначення меж правомірної свободи розсуду, яка повинна залишатися підпорядкованою цілям права, його принципам та загальновизнаним цінностям правової держави.

Узагальнюючи результати дослідження, слід наголосити, що реальна ефективність правозастосування залежить не стільки від обсягу наданої дискреції чи ступеня деталізації нормативного регулювання, скільки від

здатності правової системи забезпечити їх збалансоване поєднання. Межа допустимого компромісу проходить саме там, де доцільність перестає бути інструментом досягнення цілей права та починає підміняти собою його нормативний зміст. Відтак теоретичне обґрунтування таких меж набуває значення фундаментальної умови збереження балансу між владою та правом, між необхідністю прийняття ефективних рішень і вимогою їх безумовної правової легітимності. Саме в цьому вбачається ключ до формування сучасної моделі правозастосування, здатної забезпечити не лише формальну відповідність рішень закону, а й їхню відповідність принципам верховенства права, справедливості та суспільної довіри до правового порядку.

РОЗДІЛ 3 ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БАЛАНСУ МІЖ ЗАКОННІСТЮ І ДОЦІЛЬНІСТЮ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ

3.1. Роль правової політики у формуванні ефективного механізму правозастосування

Слід почати з того, що правозастосування як особлива форма реалізації права не може розглядатися виключно крізь призму техніко-юридичного виконання нормативних приписів, оскільки в реальному соціальному бутті право функціонує не лише як система формально визначених правил поведінки, а й як складний ціннісно-нормативний механізм упорядкування суспільних відносин.

Саме тому ефективність правозастосовної діяльності залежить не тільки від якості законодавства, рівня професійної підготовки посадових осіб чи наявності процедурних гарантій, а й від того, наскільки послідовною, соціально орієнтованою та концептуально вивіреною є правова політика держави. У цьому аспекті правова політика постає не як допоміжний або суто декларативний напрям державної діяльності, а як стратегічний чинник, що визначає загальну логіку розвитку правової системи, межі допустимого розсуду, зміст правових пріоритетів, характер взаємодії між нормою права, публічною владою та людиною [21, с. 162].

У сучасній юридичній науці правова політика дедалі частіше осмислюється як цілеспрямована, науково обґрунтована, ціннісно зорієнтована діяльність держави та інших суб'єктів правового життя, спрямована на формування, удосконалення й реалізацію права відповідно до потреб суспільного розвитку. Такий підхід дозволяє уникнути звуженого розуміння правової політики лише як політики у сфері законотворчості. Безперечно, нормотворча діяльність є одним із центральних її проявів, однак вона не вичерпує усього змісту цього явища [11]. Правова політика охоплює також правореалізаційну, правозастосовну, правовиховну, правозахисну, інституційну та доктринальну складові. Відтак вона формує не лише текст закону, а й спосіб

його практичного прочитання, інтерпретації, застосування та оцінювання результатів правового впливу.

У цьому контексті слушною видається позиція українських теоретиків права, які наголошують на тому, що право не може бути зведене до сукупності нормативних актів, оскільки його реальна цінність розкривається лише у процесі функціонування в суспільстві. Зокрема, у працях М. Козюбри, П. Рабіновича, О. Петришина, Н. Оніщенко, О. Скакун, Ю. Шемшученка простежується спільна думка про те, що право має розглядатися як соціально зумовлене явище, пов'язане з цінностями свободи, справедливості, рівності, гуманізму, правової визначеності та верховенства права. Саме через таке розуміння правова політика набуває особливого значення для правозастосування, адже вона визначає, чи буде правова норма застосована формально, механічно й ізольовано від її соціальної мети, чи, навпаки, стане інструментом досягнення справедливого, пропорційного та суспільно виправданого результату [36, с. 45-51].

Правова політика виступає своєрідним посередником між загальними правовими цінностями та конкретною правозастосовною практикою. Якщо законодавство фіксує нормативну модель належної поведінки, то правова політика визначає стратегічні орієнтири того, як ця модель має функціонувати в реальному житті. Вона задає напрям розвитку правової системи, встановлює пріоритети правового регулювання, окреслює допустимі межі державного втручання, формує стандарти діяльності органів публічної влади. У цьому сенсі правозастосування не є автономним процесом, відірваним від загального стану правової політики [49, с. 39]. Навпаки, воно є її практичним виміром, оскільки саме у рішеннях судів, адміністративних органів, правоохоронних структур, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів проявляється реальна якість правового курсу держави.

Особливої уваги потребує взаємозв'язок правової політики, законності та доцільності у правозастосуванні. Традиційно законність розглядається як вимога неухильного дотримання норм права всіма суб'єктами суспільних відносин, передусім органами державної влади та їх посадовими особами. Однак у

сучасній правовій державі законність не може зводитися лише до формальної відповідності поведінки тексту нормативного акта. Вона повинна розумітися у єдності з принципом верховенства права, правовою визначеністю, заборонаю свавілля, повагою до прав людини та пропорційністю владного втручання. Саме правова політика має забезпечити таке розуміння законності, за якого вона не перетворюється на бюрократичну процедуру механічного виконання приписів, а слугує гарантією справедливого й розумного правового порядку [7, с. 129-136].

Доцільність у правозастосуванні, своєю чергою, не може розглядатися як альтернатива законності або як підстава для відступу від правової норми. Її значення полягає у виборі найбільш адекватного, ефективного і соціально виправданого способу реалізації закону в межах, дозволених самим правом. У цьому аспекті доцільність виконує не руйнівну, а конструктивну функцію: вона дозволяє правозастосовцю враховувати конкретні обставини справи, особливості правового статусу суб'єктів, характер суспільного інтересу, можливі наслідки рішення, співвідношення між метою правового регулювання та обраними засобами її досягнення [16, с. 212-215]. Водночас доцільність стає правомірною лише тоді, коли вона не виходить за межі правового поля, не підміняє закон суб'єктивними міркуваннями посадової особи і не легітимує свавільне використання владних повноважень.

Саме тут виявляється ключова роль правової політики. Вона має створити таку систему орієнтирів, за якої законність і доцільність не протиставляються одна одній, а взаємно доповнюють правозастосовний процес. Законність забезпечує нормативну визначеність і обмеження влади, тоді як доцільність сприяє гнучкості, соціальній чутливості та результативності застосування права. Без законності доцільність може перетворитися на свавілля, однак без доцільності законність ризикує стати формалізованою, відірваною від реальних потреб людини й суспільства. Тому завдання правової політики полягає у формуванні збалансованої моделі правозастосування, в якій формальна визначеність правової норми поєднується з її ціннісним, соціальним і телеологічним змістом [48, с. 87].

У цьому зв'язку показовими є підходи зарубіжних правників, зокрема Г. Гарта, Р. Дворкіна, Л. Фуллера, Ю. Габермаса, Р. Алексі, Дж. Раза, які по-різному, але концептуально важливо осмислювали співвідношення права, моралі, принципів, суддівського розсуду та легітимності правового рішення. Так, Г. Гарт, аналізуючи відкриту текстуру права, звертав увагу на те, що жодна правова система не може передбачити всі можливі життєві ситуації, а тому в певних випадках правозастосовець неминуче стикається з необхідністю вибору. Р. Дворкін, критикуючи надмірно позитивістське розуміння суддівського розсуду, наголошував на тому, що навіть у складних справах суддя не діє поза правом, оскільки має керуватися не лише правилами, а й принципами, які становлять внутрішню моральну структуру правової системи. Усі ці підходи дозволяють зробити висновок, що ефективне правозастосування неможливе без ціннісної, принципової та політико-правової рамки, яка спрямовує правозастосовця у випадках нормативної невизначеності, колізії або конфлікту інтересів.

Для української правової системи ця проблематика має особливу актуальність, оскільки процес утвердження верховенства права, демократизації публічної влади, європейської інтеграції та реформування інституцій неможливий без переосмислення самої природи правозастосування. Тривалий час у вітчизняній правовій традиції домінувало уявлення про правозастосування як про переважно формально-логічну операцію, у межах якої посадова особа встановлює фактичні обставини, знаходить відповідну норму, тлумачить її та ухвалює індивідуальне рішення [55, с. 265].

Формалізм у правозастосовній практиці є однією з найбільш небезпечних деформацій механізму реалізації права. Його небезпека полягає не в самому дотриманні форми, оскільки правова форма є необхідною гарантією визначеності, рівності та передбачуваності. Проблема виникає тоді, коли форма відривається від змісту, процедура від мети, а буквальне застосування норми від принципів справедливості та розумності [36, с. 33-37]. Надмірний формалізм здатний породжувати ситуації, за яких рішення є формально законним, але

соціально несправедливим; процедурно бездоганим, але ціннісно неспроможним; юридично аргументованим, але відірваним від реальної мети правового регулювання. У такому випадку право починає сприйматися суспільством не як механізм захисту, а як інструмент бюрократичного примусу.

Не менш важливим є вплив правової політики на дискреційні повноваження суб'єктів правозастосування. Дискреція є неминучим елементом сучасного правового регулювання, оскільки законодавець не може передбачити всіх варіантів розвитку суспільних відносин і закріпити для кожного з них єдино можливе рішення. Особливо це стосується сфер адміністративного управління, судочинства, соціального забезпечення, містобудування, міграційної політики, податкового адміністрування, публічних закупівель, дисциплінарної відповідальності, застосування санкцій та інших сфер, де правозастосовець часто має обрати один із кількох правомірних варіантів поведінки. Проте сама наявність дискреції не є проблемою [136, с. 628]. Проблемним є її свавільне, непрозоре, політично або приватно заангажоване використання.

У цьому сенсі правова політика має встановлювати не лише загальні дозволи для реалізації розсуду, а й систему його обмежень. Дискреційні повноваження повинні бути нормативно визначеними, процедурно врегульованими, мотивованими, підконтрольними та такими, що підлягають ефективному оскарженню. В іншому випадку дискреція перестає бути засобом адаптації права до конкретної ситуації й перетворюється на канал легалізації управлінського свавілля. Тут варто звернутися до ідей Р. Дворкіна, який розмежував слабкий і сильний розсуд та наголошував, що правозастосовець не може діяти так, ніби право мовчить там, де відсутнє пряме правило. У складних ситуаціях він має звертатися до принципів, які забезпечують цілісність правової системи [106, с. 107-114]. Для української правової політики це означає необхідність посилення стандартів мотивування рішень, розвитку адміністративної процедури, забезпечення єдності судового контролю за дискреційними актами та формування культури відповідального правового розсуду.

Особливе значення у цьому аспекті має принцип пропорційності. Його використання дозволяє оцінити, чи відповідає обране правозастосовне рішення легітимній меті, чи є воно необхідним, чи не існує менш обтяжливого засобу досягнення цієї мети, а також чи зберігається справедливий баланс між суспільним інтересом і правами особи. Саме пропорційність перетворює доцільність із потенційно небезпечної категорії на юридично контрольований інструмент. Якщо посадова особа обґрунтовує рішення лише посиланням на доцільність, таке рішення є вразливим із позицій законності. Якщо ж доцільність проходить крізь критерії пропорційності, обґрунтованості, недискримінації та правової визначеності, вона набуває правового характеру. Отже, правова політика має сприяти впровадженню пропорційності не лише у судову практику, а й у повсякденну адміністративну діяльність [81].

Ефективний механізм правозастосування не може бути сформований без належних інституційних умов. Навіть найдосконаліша правова політика залишиться декларативною, якщо вона не підкріплена спроможними інституціями, професійними кадрами, ефективними процедурами, реальними гарантіями незалежності та відповідальності. У цьому контексті особливу роль відіграють суди, органи публічної адміністрації, правоохоронні органи, органи конституційного контролю, інституції омбудсмена, адвокатура, прокуратура, органи місцевого самоврядування, а також система правничої освіти [97, с. 24]. Кожна з цих інституцій по-своєму впливає на те, чи буде правова політика реалізована як реальний механізм захисту прав людини, чи залишиться лише рівнем програмних документів і політичних декларацій.

Судова система у цьому механізмі виконує особливу функцію, оскільки саме суд покликаний остаточно вирішувати правові конфлікти, контролювати публічну владу, захищати права і свободи людини, забезпечувати єдність правозастосовної практики. Водночас ефективність судового правозастосування залежить не лише від процесуальних кодексів чи організаційної структури судів, а й від глибшого розуміння ролі судді у правовій державі. Суддя не може бути лише «устама закону» у спрощеному формалістичному сенсі. Він є суб'єктом,

який здійснює правову оцінку, інтерпретує норму у світлі принципів права, забезпечує баланс інтересів і надає праву конкретного життєвого змісту. Водночас така активна роль суду не повинна переростати в судовий волюнтаризм. Правова політика має забезпечити рівновагу між незалежністю суду та передбачуваністю судових рішень, між творчим тлумаченням права та повагою до демократично ухваленого закону [147, с. 194-203].

Органи публічної адміністрації відіграють не менш значущу роль, оскільки саме вони найчастіше вступають у безпосередню взаємодію з громадянином. Для пересічної особи право часто постає не у вигляді абстрактних конституційних положень, а через рішення адміністративного органу, відповідь посадової особи, дозвільну процедуру, соціальну виплату, податкове повідомлення, реєстраційну дію, штраф, припис або інший індивідуальний акт. Тому якість адміністративного правозастосування безпосередньо впливає на рівень довіри до держави. Якщо адміністративні рішення є непрозорими, непослідовними, формальними або вибірковими, громадянин сприймає право як інструмент залежності від влади. Якщо ж вони є мотивованими, зрозумілими, пропорційними та передбачуваними, право набуває характеру гарантії [83].

У цьому контексті важливою складовою правової політики має бути розвиток адміністративної процедури як універсального стандарту взаємодії особи з публічною адміністрацією. Адміністративна процедура забезпечує не лише порядок ухвалення рішень, а й гарантує право бути вислуханим, право на доступ до матеріалів справи, право на мотивоване рішення, право на оскарження, обов'язок органу діяти добросовісно та неупереджено [122, с. 241].

Особливу увагу слід приділити правничій освіті та професійній правосвідомості суб'єктів правозастосування. Навіть за наявності якісного законодавства та належних інституцій правозастосування може залишатися неефективним, якщо його суб'єкти не мають сформованої правової культури, здатності до принципового мислення, розуміння цінності прав людини та навичок аргументованого юридичного аналізу. Саме тому правова політика має охоплювати не лише реформування норм і процедур, а й формування нового

типу правника - не механічного виконавця нормативних приписів, а професіонала, здатного мислити системно, критично, відповідально та ціннісно [24]. У цьому аспекті значущими є ідеї правової культури, які розроблялися українськими науковцями, зокрема в контексті взаємозв'язку правосвідомості, правової поведінки та ефективності правового регулювання.

Правова культура є внутрішньою умовою ефективного правозастосування. Вона визначає, як суб'єкт сприймає право: як формальний наказ, як інструмент влади, як бюрократичну перепону або як ціннісний порядок, спрямований на забезпечення справедливості та свободи. Від рівня правової культури залежить характер використання дискреції, якість мотивування рішень, ставлення до прав людини, готовність визнавати помилки, відкритість до судового контролю, здатність діяти не лише «за інструкцією», а й відповідно до духу права [34, с. 20-22]. Тому правова політика, яка не приділяє уваги правовій культурі, неминуче залишається неповною. Вона може змінювати законодавство, створювати нові інституції, запроваджувати процедури, але без трансформації правосвідомості правозастосовців ці зміни часто набувають поверхового характеру.

Важливою функцією правової політики є забезпечення єдності правозастосовної практики. Наявність однакових або подібних правових ситуацій, які вирішуються різними органами по-різному без належного обґрунтування, підриває принцип правової визначеності та рівності перед законом. Особа повинна мати можливість передбачити правові наслідки своєї поведінки, а також очікувати, що держава діятиме послідовно. Якщо правозастосування є хаотичним, суперечливим або залежним від конкретного органу чи посадової особи, право втрачає регулятивну стабільність. Саме тому правова політика має бути спрямована на формування сталої, послідовної та аргументованої практики застосування права [50, с. 404].

Єдність правозастосування не означає механічної однаковості рішень. Право має враховувати індивідуальні обставини справи, а тому різні ситуації можуть потребувати різних рішень. Проблема виникає тоді, коли відмінність рішень не пояснюється відмінністю фактичних обставин або правових

аргументів. Отже, правова політика має забезпечувати не уніфікацію заради уніфікації, а раціональну передбачуваність правозастосування. У цьому аспекті важливе значення мають правові позиції верховних судових інституцій, практика конституційної юрисдикції, узагальнення судової практики, методичні рекомендації для адміністративних органів, стандарти мотивування рішень, електронні реєстри судових актів, відкритість правозастосовної інформації. Усі ці засоби сприяють тому, щоб правозастосування було не випадковим набором індивідуальних актів, а системною діяльністю, узгодженою з принципами права [8, с. 247-254].

Окремої уваги заслуговує соціальна орієнтованість правової політики. Право не існує у вакуумі; воно завжди функціонує у конкретному суспільстві, з певним рівнем правової культури, економічного розвитку, соціальної довіри, політичної стабільності, інституційної зрілості.

Тому правова політика, яка ігнорує соціальні реалії, ризикує створювати формально досконалі, але практично неефективні механізми. Ефективне правозастосування потребує врахування того, як правова норма впливає на людину, чи є вона зрозумілою, доступною, виконуваною, чи не створює надмірного тягаря, чи відповідає реальним суспільним потребам. У цьому сенсі соціальна чутливість правової політики не суперечить юридичній визначеності, а навпаки, поглиблює її, оскільки право стає не лише формально чинним, а й соціально дієвим [58, с. 32].

Соціальна орієнтованість правової політики особливо важлива в умовах трансформаційних процесів, кризових явищ, воєнних викликів, економічної нестабільності та посилення соціальної вразливості окремих груп населення. У таких умовах правозастосування часто стикається з ситуаціями, коли буквальне застосування загальної норми може не забезпечити справедливого результату без урахування конкретного контексту. Однак це не означає, що кризові обставини виправдовують відступ від права [75, с. 172-181].

Правова політика також має бути орієнтована на зміцнення довіри до права. Довіра є не лише соціологічною або психологічною категорією, а й

важливою передумовою ефективності правового регулювання. Там, де громадяни не довіряють правозастосовним органам, навіть формально якісні рішення сприймаються з підозрою. Там, де існує переконання у вибірковості, корупційності або політичній залежності правозастосування, право втрачає легітимність. Тому правова політика повинна бути спрямована на прозорість, підзвітність, відкритість мотивів рішень, доступність процедур, реальність оскарження, недопущення конфлікту інтересів, професійну етику посадових осіб. Ефективність правозастосування не може вимірюватися лише швидкістю або кількістю ухвалених рішень; вона має оцінюватися також через рівень їх справедливості, зрозумілості, прийнятності та легітимності [87, с. 61-62].

Водночас у сучасному правозастосуванні існує низка проблем, які істотно ускладнюють реалізацію правової політики. Однією з них є нестабільність законодавства. Часті, несистемні, фрагментарні зміни нормативних актів призводять до того, що правозастосовці не встигають сформулювати сталі підходи, а громадяни втрачають можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки. Нестабільність законодавства породжує колізії, прогалини, суперечності, різночитання, що, у свою чергу, розширює простір для дискреції, але не завжди супроводжується належними механізмами її контролю [106, с. 249]. У такій ситуації доцільність може почати виконувати компенсаторну функцію там, де законодавство є недосконалим, однак без належної правової політики це створює ризик свавілля.

Серйозною перешкодою є також надмірна зарегульованість окремих сфер суспільного життя. Парадоксально, але надмірна кількість норм не завжди підвищує рівень законності. Навпаки, складне, запутане, громіздке регулювання часто робить право менш доступним, створює адміністративні бар'єри, посилює залежність особи від посадової інтерпретації, збільшує корупційні ризики. Ефективна правова політика повинна прагнути не лише до збільшення нормативного масиву, а до його якості, системності, зрозумілості та функціональної необхідності. Правозастосування стає ефективним тоді, коли

норма не лише існує, а є придатною для практичного застосування [144, с. 216-224].

Ще однією проблемою є розрив між законодавчими реформами та реальною практикою їх застосування. Нерідко держава проголошує нові принципи, ухвалює концепції, стратегії, закони, однак на рівні повсякденної правозастосовної діяльності зберігаються старі управлінські практики, формалізм, патерналізм, недовіра до громадянина, пріоритет інтересу органу над інтересом особи [52, с. 333].

Напрями удосконалення правової політики у сфері правозастосування мають бути комплексними. Насамперед необхідним є забезпечення стабільності та системності законодавства. Йдеться не про консервацію правового регулювання, а про уникнення хаотичних, несумісних і ситуативних змін. Законодавство повинно розвиватися на основі концептуального бачення, прогнозування наслідків, наукової експертизи, узгодженості з конституційними принципами та міжнародними стандартами. Стабільність права є необхідною умовою правової визначеності, а отже, і передбачуваності правозастосування [6, с. 184-192].

Другим напрямом є посилення принципу правової визначеності. Правова політика повинна забезпечувати ясність, доступність і передбачуваність нормативних приписів. Особа має мати можливість розуміти, які правові наслідки спричинить її поведінка, які вимоги ставить держава, які повноваження має орган влади та в яких межах він може діяти. Правова невизначеність створює простір для зловживань, тоді як визначеність обмежує свавілля.

Третім напрямом є удосконалення механізмів контролю за дискрецією. Будь-яке дискреційне рішення має бути мотивованим, обґрунтованим і перевірюваним. Орган влади повинен пояснювати, чому він обрав саме цей варіант із кількох можливих, які обставини врахував, як оцінив права та інтереси сторін, чому інші варіанти були менш прийнятними [17, с. 218].

Такий підхід не лише підвищує якість правозастосування, а й дисциплінує самого правозастосовця, оскільки примушує його мислити не інтуїтивно чи

адміністративно-зручно, а юридично аргументовано. Судовий контроль за дискрецією має бути спрямований не на підміну адміністративного органу судом, а на перевірку законності, обґрунтованості, пропорційності, недискримінаційності та відсутності свавілля.

Четвертим напрямом є розвиток єдності правозастосовної практики. Для цього необхідне посилення ролі правових позицій вищих судових інституцій, належне мотивування відступу від попередньої практики, системне узагальнення типових правових проблем, підвищення якості юридичної аналітики в органах публічної влади. Водночас єдність практики не повинна перетворюватися на застиглу догматичність. Право розвивається, суспільні відносини змінюються, а тому правові позиції можуть еволюціонувати. Однак така еволюція має бути відкритою, аргументованою та послідовною [103, с. 283-290].

П'ятим напрямом є формування професійної правосвідомості правозастосовців. Це передбачає оновлення правничої освіти, посилення практико-орієнтованого навчання, розвиток етичних стандартів, навчання принципам верховенства права, пропорційності, недискримінації, мотивування рішень, комунікації з громадянами. Правозастосовець повинен усвідомлювати, що його рішення не є лише адміністративним актом або процесуальним документом; воно є проявом державної влади щодо конкретної людини. Саме тому кожне рішення має бути не лише законним, а й відповідальним.

Шостим напрямом є посилення людиноцентричного характеру правової політики. У центрі правозастосування має перебувати не зручність державного апарату, а людина, її гідність, права, свободи та законні інтереси. Це не означає ігнорування публічного інтересу, однак публічний інтерес не може використовуватися як абстрактне виправдання будь-якого владного втручання. Він повинен бути конкретним, легітимним, доведеним і співмірним із обмеженнями, які накладаються на особу. Людиноцентрична правова політика дозволяє подолати уявлення про громадянина як об'єкт управління і утвердити його статус як суб'єкта права [45, с. 224-233].

Таким чином, правова політика відіграє системоутворюючу роль у формуванні ефективного механізму правозастосування. Вона визначає не лише загальні напрями розвитку законодавства, а й ціннісні, інституційні, процедурні та методологічні засади практичної реалізації права. Саме через правову політику встановлюється баланс між законністю і доцільністю, формальною визначеністю і соціальною справедливістю, дискрецією і контролем, стабільністю права і потребою його розвитку [63].

З огляду на це, правова політика не може розглядатися як зовнішній щодо правозастосування чинник. Вона є його стратегічною основою, ціннісним орієнтиром і практичним регулятором. Ефективне правозастосування можливе лише за умови, що правова політика поєднує якісне законодавство, належні процедури, інституційну спроможність, правову культуру, професійну етику та реальну повагу до прав людини. Саме така політика здатна забезпечити перехід від формального застосування норм до повноцінного функціонування права як соціального феномена, спрямованого на впорядкування суспільних відносин, захист людської гідності та утвердження справедливого правового порядку.

3.2. Інструменти обмеження зловживань доцільністю: стандарти, процедури, контроль

Проблема обмеження зловживань доцільністю належить до тих питань загальної теорії права, у яких особливо виразно виявляється напруження між необхідністю гнучкого правозастосування та вимогою непохитного дотримання законності. Якщо у попередньому підрозділі правова політика розглядалася як стратегічна умова формування ефективного механізму правозастосування, то в межах цього підрозділу увага має бути зосереджена на більш конкретному аспекті, а саме на тих юридичних інструментах, які не дозволяють доцільності перетворитися на прикриття свавілля, вибіркості, адміністративного тиску чи корупційно мотивованого рішення. Доцільність у праві не є самостійним джерелом владного повноваження і не може бути виправданням для ігнорування

норми, принципу або процедури. Її правомірне значення полягає лише в тому, що вона дозволяє обрати найбільш адекватний спосіб реалізації закону у конкретній життєвій ситуації. Саме тому питання полягає не в усуненні доцільності з правозастосування, а в її юридичному дисциплінуванні.

У найзагальнішому розумінні зловживання доцільністю виникає тоді, коли суб'єкт правозастосування, маючи певний простір розсуду, використовує його не для досягнення мети закону, а для реалізації стороннього інтересу, спрощення власної адміністративної роботи, уникнення відповідальності, задоволення політичного запиту, покращення статистичних показників або створення переваг для одних осіб перед іншими. Така ситуація є особливо небезпечною тому, що зовні рішення може зберігати форму правового акта, містити посилання на закон і навіть формально відповідати компетенції органу [92, с. 150-156].

Найвищий ризик перетворення доцільності на зловживання виникає у тих сферах, де одночасно поєднуються три ознаки: наявність владного розсуду, істотний вплив рішення на права чи інтереси особи та можливість вибору між кількома формально допустимими варіантами. Саме тому особливо вразливими є рішення щодо надання або анулювання дозволів і ліцензій, застосування адміністративних стягнень, призначення чи припинення соціальних виплат, проведення перевірок, ухвалення кадрових рішень у публічній службі, розподілу бюджетних ресурсів, визначення переможців конкурсів, здійснення публічних закупівель, застосування запобіжних або примусових заходів у правоохоронній діяльності. У цих сферах посадова особа нерідко може послатися на «обставини справи», «суспільну необхідність», «ефективність управління», «публічний інтерес» або «практичну доцільність» [126, с. 538-545]. Однак саме такі формули, якщо вони не наповнені чітким юридичним змістом, стають зручним інструментом приховування неправомірної мотивації.

У теоретико-правовому вимірі це питання безпосередньо пов'язане з проблемою відкритої текстури права, про яку писав Герберт Гарт. На його думку, правова норма не здатна заздалегідь охопити всі життєві ситуації, а тому у прикордонних випадках виникає простір вибору. Проте цей вибір не означає

повної свободи посадової особи. Рональд Дворкін, полемізуючи з позитивістськими підходами, наполягав, що навіть у складних справах суб'єкт правозастосування не виходить за межі права, оскільки має звертатися до принципів, які надають правовій системі цілісності. У цьому аспекті доцільність може бути визнана правомірною лише тоді, коли вона узгоджується не тільки з буквою закону, а й із принципами рівності, справедливості, правової визначеності, добросовісності та недопущення свавілля. Українська правова доктрина, зокрема у працях М. Козюбри, П. Рабіновича, О. Петришина, Н. Оніщенко, О. Скакун, також наголошує, що право не може бути зведене до механічного виконання приписів, але й не може бути підмінене суб'єктивною доцільністю органу влади [59].

Першим конкретним інструментом обмеження зловживань доцільністю є чітке визначення мети дискреційного повноваження. Будь-який розсуд надається органу не для того, щоб він діяв так, як вважає зручним, а для досягнення певної правової мети. Якщо орган має право надати дозвіл або відмовити у його наданні, застосувати попередження або штраф, продовжити строк або припинити процедуру, то він повинен діяти в межах тієї цілі, для якої законодавець надав йому відповідне повноваження. Відсутність чітко визначеної мети перетворює дискрецію на адміністративну свободу, а така свобода в умовах нерівності між органом влади та приватною особою завжди містить ризик свавілля [78, с. 182-193]. Саме тому мета повноваження має бути не абстрактною декларацією, а реальним критерієм оцінювання правомірності рішення.

Застосування цього інструменту має практичний вимір. Якщо повноваження надане для захисту публічного порядку, воно не може використовуватися для придушення критики органу влади. Якщо метою перевірки є встановлення дотримання законодавства, вона не може перетворюватися на засіб тиску на суб'єкта господарювання. Якщо адміністративний штраф має стимулювати виконання правового обов'язку, він не може застосовуватися винятково заради наповнення бюджету або покращення статистики притягнення до відповідальності. Якщо конкурсна процедура має

забезпечити добір найбільш компетентного кандидата, вона не може бути використана для формального легітимування заздалегідь визначеного рішення. Отже, встановлення мети повноваження дозволяє відокремити правомірну доцільність від маніпулятивного використання права [127, с. 64-68].

Такі переліки не повинні перетворюватися на механічні таблиці, які позбавляють правозастосування індивідуальності. Навпаки, їхнє призначення полягає в тому, щоб забезпечити повноту аналізу та не дозволити органу звузити справу до зручного для нього набору фактів. У справах про санкції мають враховуватися тяжкість порушення, його наслідки, форма вини, повторність, поведінка особи після виявлення порушення, співпраця з органом, усунення шкоди. У справах про соціальні виплати важливими є фактичні потреби особи, її матеріальний стан, сімейні обставини, наявність об'єктивних перешкод для подання документів. У дозвільних процедурах значення мають відповідність заявника встановленим вимогам, повнота документів, можливість усунення недоліків, ризики для третіх осіб та публічного інтересу [148, с. 171-178]. Такий підхід не усуває розсуд, але переводить його у площину юридично контрольованої оцінки.

Правило юридичної релевантності мотивів є одним із найважливіших запобіжників проти зловживання доцільністю. Воно вимагає, щоб орган пояснював не тільки те, які факти встановлені, а й чому саме ці факти мають правове значення. Наприклад, публічний резонанс справи може вимагати більшої прозорості процедури, але не може виправдовувати суворіше покарання особи лише тому, що справа стала відомою суспільству. Негативне ставлення посадової особи до поведінки заявника не може замінити встановлених законом критеріїв. Наявність неформальної управлінської вказівки не може виправдати відмову у праві, якщо законні передумови його реалізації виконані. Таким чином, доцільність має бути очищена від неправових мотивів, і саме це очищення відбувається через вимогу релевантності, мотивованості та перевірюваності рішення [123, с. 58-66].

Центральним інструментом обмеження зловживань доцільністю є обов'язкове письмове мотивування правозастосовного рішення. У правовій державі рішення органу влади не може бути актом мовчазної волі. Воно має бути раціонально пояснене адресатові, вищому органу, суду і суспільству. Мотивування виконує кілька функцій одночасно: дисциплінує посадову особу, робить рішення зрозумілим для особи, створює основу для оскарження, дозволяє перевірити дотримання принципів права, зменшує простір для прихованих мотивів. Немотивоване рішення є небезпечним не лише тому, що особа не розуміє причин несприятливого наслідку, а й тому, що відсутність мотивів фактично позбавляє можливості встановити, чи діяла влада в межах права.

Мотивування не може обмежуватися шаблонними фразами на кшталт «з урахуванням обставин справи», «керуючись інтересами служби», «з метою забезпечення ефективності», «у зв'язку з недоцільністю задоволення заяви». Такі формули не розкривають змісту розсуду, а лише створюють видимість юридичної аргументації. Справжнє мотивування має відповідати щонайменше на три питання. По-перше, які факти встановив орган і на підставі яких доказів. По-друге, чому ці факти є юридично значущими для застосування конкретної норми. По-третє, чому обраний варіант рішення є виправданим порівняно з іншими можливими варіантами. Саме третій елемент особливо важливий для контролю доцільності, адже він вимагає від органу пояснити не лише те, чому він мав право діяти, а й чому він обрав саме такий спосіб дії [107, с. 173-180].

Звідси логічно випливає наступний інструмент, а саме обов'язок порівняння альтернативних варіантів рішення. Якщо закон передбачає тільки один можливий правовий наслідок, простір для доцільності є мінімальним. Проте якщо орган має кілька допустимих варіантів, він повинен довести, що обраний варіант є не просто можливим, а найбільш обґрунтованим у конкретних обставинах. Наприклад, якщо можливо застосувати попередження або штраф, орган має пояснити, чому попередження є недостатнім [150, с. 271-284]. Якщо можливо надати строк для усунення недоліків або одразу відмовити, орган має мотивувати, чому виправлення неможливе або неефективне. Якщо можливо

обмежитися менш суворим заходом контролю, орган має показати, чому застосовано саме інтенсивніше втручання.

Порівняння альтернатив має принципове значення, оскільки саме воно виявляє межу між правомірною доцільністю та адміністративною зручністю. Орган влади нерідко обирає найпростіший для себе варіант: відмовити, оштрафувати, припинити процедуру, вимагати додаткові документи, передати проблему іншому органу. Проте найпростіший варіант не завжди є правомірно доцільним. Правомірна доцільність передбачає вибір не найбільш зручного для органу, а найбільш обґрунтованого з погляду мети закону, прав особи та публічного інтересу. У цьому аспекті альтернативність рішення має бути не прихованою, а відкрито відображеною у його мотивації. Якщо орган не пояснює, чому відхилив менш обтяжливий варіант, виникає обґрунтований сумнів у пропорційності його дій.

Найбільш розвиненою юридичною формою перевірки правомірної доцільності є тест пропорційності. У сучасній європейській правовій думці, зокрема у працях Роберта Алексі, пропорційність розглядається як раціональний механізм зважування конкуруючих правових цінностей. Для українського правопорядку цей принцип має особливе значення, оскільки він дозволяє поєднати вимогу законності з потребою справедливого врахування конкретних обставин. Тест пропорційності не дає правозастосовцю необмеженої свободи, а навпаки, встановлює послідовну структуру перевірки рішення. Саме тому його можна вважати одним із головних фільтрів, через який має проходити будь-яке владне рішення, що обмежує права особи з міркувань публічної доцільності [134, с. 418].

Перший елемент тесту пропорційності полягає у перевірці придатності заходу. Орган має встановити, чи здатне обране рішення досягти легітимної мети. Якщо захід об'єктивно не сприяє досягненню заявленої мети, він не може бути виправданий доцільністю. Наприклад, обмеження права особи не може визнаватися правомірним лише тому, що воно демонструє активність органу, якщо фактично не усуває ризику, не захищає публічний інтерес і не сприяє

виконанню закону. Другий елемент полягає у перевірці необхідності, тобто у з'ясуванні, чи не існує менш обмежувального, але так само ефективного засобу [110, с. 61-67]. Саме тут особливо важливим стає порівняння альтернатив. Третій елемент передбачає оцінку співмірності у вузькому сенсі: чи не покладає обране рішення на особу надмірний тягар порівняно з очікуваною суспільною користю.

Тест пропорційності особливо ефективний там, де закон передбачає санкцію у межах певного діапазону. Формула «від мінімального до максимального розміру» створює значний простір для доцільності. Саме в цій точці виникає ризик вибіркового правозастосування, коли за подібні порушення одним особам призначають мінімальне стягнення, іншим максимальне, а мотиви такої різниці залишаються неочевидними. Тому межі санкцій мають супроводжуватися критеріями вибору конкретного розміру. До таких критеріїв належать тяжкість порушення, його наслідки, вина, повторність, тривалість протиправної поведінки, ступінь співпраці особи з органом, добровільне усунення шкоди, попередня поведінка, майновий стан, вплив санкції на можливість подальшого правомірного функціонування особи або суб'єкта господарювання [91].

Без таких критеріїв санкційна дискреція легко перетворюється на інструмент тиску. Максимальна санкція може використовуватися не тому, що порушення є найтяжчим, а тому, що орган бажає продемонструвати суворість, створити прецедент, покарати незручного суб'єкта або отримати статистично вигідний результат. Водночас надмірно м'яке реагування щодо інших осіб може бути наслідком не гуманізації права, а вибіркової чи корупційного впливу. Тому критерії визначення санкції мають бути не факультативною рекомендацією, а обов'язковою частиною мотивування. У правовій державі особа повинна розуміти не лише те, за що її притягнуто до відповідальності, а й чому саме такий розмір або вид санкції визнано справедливим і необхідним [75, с. 82-88].

Тісно пов'язаним із правом бути вислуханою є обов'язок органу повідомити особу про підстави можливого негативного рішення. Неможливо

ефективно захищатися від того, що залишається невідомим. Якщо особа не розуміє, які саме документи є недостатніми, які факти викликають сумнів, які порушення їй інкримінуються або які правові наслідки можуть настати, її право надати пояснення стає суто номінальним [121]. Тому належне повідомлення має містити конкретний опис проблеми, посилання на відповідні норми, перелік обставин, які орган вважає значущими, а також роз'яснення можливості подати пояснення або додаткові матеріали. Це дозволяє перевести правозастосування з моделі раптового владного рішення у модель справедливого адміністративного діалогу.

Ще одним практичним інструментом обмеження зловживань є надання особі строку для усунення недоліків перед остаточною відмовою або іншим несприятливим рішенням. У багатьох адміністративних процедурах негативний результат виникає не через принципову невідповідність особи вимогам закону, а через технічні помилки, неповноту документів, неточності у відомостях або відсутність певного підтвердження. У таких випадках негайна відмова може бути формально можливою, але неправомірно суворою з погляду доцільності, орієнтованої на мету закону. Якщо метою процедури є встановлення відповідності вимогам, а не покарання за помилку, орган має спершу надати можливість виправити недолік. Такий підхід відповідає сервісній моделі публічної адміністрації та сприяє довірі до права [138, с. 318-327].

Водночас можливість усунення недоліків не повинна абсолютизуватися. Вона є виправданою тоді, коли помилка не спричинила істотної шкоди, не створює невідкладної загрози, не свідчить про умисне приховування інформації та може бути реально виправлена у розумний строк. Якщо ж порушення вже призвело до тяжких наслідків, пов'язане з обманом, загрожує життю, здоров'ю, безпеці або правам інших осіб, орган може бути зобов'язаний діяти негайно. Проте навіть у таких випадках рішення має бути мотивованим, а виняток із загального правила повинен бути пояснений. Саме тут проявляється справжній зміст правової доцільності: вона не означає автоматичної м'якості, але вимагає

обґрунтованого вибору між захистом прав особи та захистом публічного інтересу [108, с. 146].

Для подальшого контролю важливо, щоб усі етапи ухвалення рішення були належно зафіксовані. Доцільність не повинна залишатися у сфері неформальних розмов, усних вказівок або внутрішніх переконань посадової особи. У матеріалах справи має бути видно, хто розглядав звернення, які документи були подані, які докази перевірені, які запити зроблені, чи повідомлялася особа, чи надавалася можливість пояснень, які альтернативи оцінювалися, хто погоджував рішення, які правові висновки були підготовлені. Така фіксація створює цифровий або документальний слід правозастосування, який дозволяє вищому органу, суду або іншому контролюючому суб'єкту перевірити, чи не була доцільність використана як ширма для свавілля.

Особливу роль у сучасному правозастосуванні можуть відігравати чек-листи та стандартні алгоритми ухвалення типових рішень. Їх часто недооцінюють, вважаючи суто технічними управлінськими інструментами. Насправді ж вони мають значний правозахисний потенціал, оскільки змушують посадову особу послідовно перевіряти ключові умови правомірності рішення [144, с. 167-170].

Водночас чек-листи не повинні перетворюватися на нову форму формалізму. Їх призначення полягає не в тому, щоб посадова особа механічно поставила позначки у відповідних клітинках, а в тому, щоб забезпечити мінімальний стандарт правової оцінки. Якщо чек-лист використовується лише як технічне прикриття заздальгідь ухваленого рішення, він сам стає частиною проблеми. Тому стандартні алгоритми мають поєднувати формальну перевірку з вимогою короткого змістовного обґрунтування щодо ключових питань. Особливо важливо, щоб у справах із високим рівнем розсуду посадова особа не лише зазначала, що пропорційність перевірено, а й пояснювала, у чому саме полягає придатність, необхідність і співмірність обраного заходу [152, с. 42-56].

Для рішень із високим ризиком зловживання доцільністю доцільним є запровадження внутрішнього погодження або додаткової службової експертизи.

Йдеться про ситуації, коли рішення може істотно обмежити права особи, спричинити значні майнові наслідки, вплинути на доступ до публічного ресурсу, зумовити втрату статусу, дозволу, роботи, соціального забезпечення або стати підставою для застосування примусу. У таких випадках одноособовий розсуд посадової особи має бути посилений додатковим рівнем перевірки: юридичним висновком, погодженням керівника, участю антикорупційного уповноваженого, колегіальним розглядом, експертною оцінкою або внутрішнім аудитом [67]. Це не повинно означати бюрократичне ускладнення кожного рішення, але там, де ризик свавілля є високим, додаткова перевірка є виправданою.

Внутрішнє погодження має сенс лише тоді, коли воно є змістовним, а не формальним. Якщо керівник автоматично затверджує проекти рішень, не аналізуючи мотивів, доказів і пропорційності, такий контроль не обмежує зловживання, а лише розподіляє відповідальність. Тому внутрішня експертиза повинна фіксувати, які саме аспекти перевірялися: компетенція, дотримання процедури, відсутність конфлікту інтересів, повнота встановлення фактів, юридична релевантність мотивів, відповідність попередній практиці, пропорційність заходу. У такому вигляді внутрішній контроль стає не додатковим бюрократичним бар'єром, а механізмом підвищення якості правозастосування [43, с. 426-429].

Окремим і надзвичайно важливим інструментом є запобігання конфлікту інтересів посадової особи. Доцільність втрачає правовий характер, якщо її реалізує суб'єкт, який має особисту, майнову, родинну, службову або іншу зацікавленість у результаті справи. Конфлікт інтересів небезпечний тим, що він може впливати на рішення непомітно навіть для самого правозастосовця, формуючи упереджене сприйняття фактів, вибірккову оцінку доказів або надмірну прихильність до певного результату. Саме тому у справах, де наявний розсуд, особливо важливими є правила самовідводу, відводу, повідомлення про потенційний конфлікт, передання справи іншій посадовій особі або колегіальному органу.

Конфлікт інтересів не обмежується очевидною матеріальною вигодою. Він може проявлятися у попередній участі посадової особи в конфлікті, публічно висловленій позиції щодо заявника, службовій залежності від сторони, родинних або ділових зв'язках, участі у суміжних рішеннях, які можуть бути поставлені під сумнів. У таких випадках навіть об'єктивно правильне рішення може втратити довіру, якщо воно ухвалене особою, неупередженість якої є сумнівною. Тому запобігання конфлікту інтересів має не лише антикорупційне, а й легітимаційне значення: воно забезпечує довіру до правозастосування як до процесу, в якому рішення приймається не «під особу», а відповідно до права [52, с. 81].

Наступним рівнем обмеження зловживань доцільністю є внутрішня адміністративна скарга. Її значення полягає в тому, що помилка або свавілля можуть бути виправлені швидше, дешевше і менш конфліктно, ніж у судовому порядку. Проте для цього адміністративне оскарження не повинно бути формальною процедурою, у межах якої вищий орган автоматично підтверджує рішення нижчого. Ефективна скарга має передбачати повторну перевірку фактів, права, процедури, мотивів, пропорційності та відповідності рішення попередній практиці. Особа повинна мати можливість подати додаткові пояснення, послатися на нові докази, оскаржити не лише результат, а й спосіб ухвалення рішення [93, с. 77-81].

Адміністративне оскарження є особливо корисним у тих сферах, де йдеться про масові типові рішення: соціальні виплати, реєстраційні дії, податкове адміністрування, дозвільні процедури, штрафи за незначні адміністративні порушення. У таких категоріях справ судовий шлях часто є занадто тривалим і складним для особи, тоді як швидка внутрішня перевірка може відновити порушене право без значних витрат. Водночас ефективність адміністративної скарги залежить від інституційної незалежності органу, який її розглядає, від обов'язку мотивувати рішення за скаргою і від реальної можливості скасувати або змінити первинне рішення [122]. Якщо вищий орган

пов'язаний корпоративною солідарністю, адміністративне оскарження не виконує правозахисної функції.

Судовий контроль залишається ключовим зовнішнім механізмом обмеження зловживань доцільністю. Його специфіка полягає в тому, що суд не повинен підміняти адміністративний орган і самостійно вирішувати, який управлінський варіант є найкращим з погляду доцільності. Однак суд зобов'язаний перевіряти, чи діяв орган у межах повноваження, чи використав його з належною метою, чи врахував усі юридично значущі обставини, чи не поклав в основу рішення сторонні мотиви, чи дотримався процедури, чи мотивував рішення, чи оцінив альтернативи, чи застосував пропорційний захід, чи не допустив дискримінації або вибіркості. Саме така модель контролю дозволяє зберегти автономію адміністративної діяльності, але водночас не залишити дискрецію поза межами права [141, с. 179-185].

У цьому питанні важливо враховувати європейську традицію судового контролю за адміністративним розсудом. Суд перевіряє не лише формальну наявність компетенції, а й спосіб її реалізації. Перевищення повноваження може проявлятися не тільки у вчиненні дії, прямо не дозволеної законом, а й у використанні дозволеного повноваження з неправомірною метою, без належної процедури або з очевидно непропорційними наслідками. У правовій державі дискреція не є «вільною зоною» публічної адміністрації. Вона є простором вибору, обмеженим законом, принципами, фактами, процедурою та судовою перевіркою. Саме такий підхід дає змогу уникнути двох крайнощів: з одного боку, повної безконтрольності адміністрації, з іншого надмірного втручання суду в управлінську компетенцію [61, с. 53-58].

Одним із практичних критеріїв судового та адміністративного контролю має бути перевірка однакового підходу до подібних справ. Зловживання доцільністю часто проявляється не в одному ізольованому рішенні, а у вибірквому ставленні до різних осіб. Одному заявнику надають строк для усунення недоліків, іншому одразу відмовляють. Одному порушнику призначають мінімальну санкцію, іншому максимальну [149, с. 97]. Одну справу

розглядають невідкладно, іншу безпідставно затягують. Формально кожне окреме рішення може містити посилання на обставини справи, однак у сукупності така практика свідчить про відсутність рівності та передбачуваності. Тому аналіз подібних рішень є важливим інструментом виявлення прихованої вибірковості.

Єдність підходу не означає, що всі справи мають завершуватися однаково. Відмінність рішень є правомірною тоді, коли вона ґрунтується на реальній відмінності фактичних або правових обставин. Проблема виникає тоді, коли орган відступає від своєї попередньої практики без пояснення. У такому разі виникає сумнів, що доцільність використовується не для індивідуалізації рішення, а для прихованої нерівності. Тому правозастосовний орган повинен або дотримуватися усталеного підходу, або мотивовано пояснювати відступ від нього. Це правило має особливе значення у конкурсних, дозвільних, санкційних і розподільчих процедурах, де відмінність у підході може мати значні майнові або статусні наслідки для особи [128, с. 569-576].

Публічність критеріїв ухвалення рішень є ще одним дієвим інструментом проти зловживань доцільністю. Там, де критерії приховані, нечіткі або змінюються після подання заяв, виникає широкий простір для маніпуляції. Це особливо помітно у конкурсах, грантових програмах, публічних закупівлях, розподілі бюджетних коштів, доборі на посади, оцінюванні проєктів, наданні дозволів або визначенні пріоритетності розгляду справ [107, с. 431]. Якщо особа заздалегідь знає, які саме критерії будуть застосовані, який їхній зміст, вага і спосіб оцінювання, вона може планувати свою поведінку, підготувати належні документи і перевірити справедливість результату. Якщо ж критерії залишаються внутрішньою інформацією органу, доцільність легко стає прикриттям для заздалегідь бажаного рішення.

Публічність критеріїв не виключає індивідуальної оцінки. Навпаки, вона робить її чеснішою, оскільки задає загальні межі, у яких здійснюється розсуд. Наприклад, у конкурсній процедурі можуть оцінюватися професійний досвід, якість проєкту, доброчесність, фінансова спроможність, соціальна значущість,

інноваційність або відповідність стратегічним пріоритетам. Але ці критерії мають бути визначені до початку процедури, а не після того, як орган побачив склад учасників. Крім того, бажано, щоб рішення містило не лише підсумковий бал або загальну фразу про перевагу одного учасника, а й конкретне пояснення оцінки за ключовими критеріями. Така прозорість зменшує ризик прихованої доцільності та підвищує довіру до результату [39].

У сучасних умовах важливе значення набувають відкриті реєстри рішень і цифровий слід правозастосування. Цифровізація не є самостійною гарантією справедливості, однак вона істотно зменшує простір для прихованого суб'єктивізму. Електронний реєстр дозволяє встановити, коли було подано заяву, хто її розглядав, які дії вчинялися, які документи додавалися, коли ухвалено рішення, чи дотримано строків, чи були зміни у матеріалах справи [121, с. 154-160]. Цифровий слід унеможлиблює або принаймні ускладнює додавання підстав «заднім числом», непомітне виправлення документів, приховане затягування розгляду, необґрунтовану зміну черговості справ. У цьому сенсі цифрова форма процесу стає новим виміром процедурної законності.

Водночас цифрові інструменти не повинні ідеалізуватися. Автоматизація може зменшити людський фактор, але вона не усуває проблему неправомірно закладених алгоритмів, непрозорих критеріїв, помилкових даних або цифрової нерівності. Якщо електронна система автоматично відмовляє особі без можливості пояснити обставини, вона може відтворити той самий формалізм, проти якого спрямована правова політика. Тому цифровізація має поєднуватися з правом на пояснення, доступом до інформації про підстави рішення, можливістю виправлення даних, людським переглядом автоматизованого результату і ефективним оскарженням. Цифровий інструмент має бути засобом прозорості, а не новою непрозорою владною оболонкою [60].

Важливим елементом контролю є персональна відповідальність за немотивоване, свавільне або вибіркоче рішення. Без відповідальності стандарти і процедури залишаються декларативними. Якщо посадова особа знає, що рішення, скасоване через очевидну немотивованість або ігнорування прав особи,

не матиме для неї жодних наслідків, профілактичний ефект контролю є слабким. Відповідальність може мати різні форми: дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну, а в окремих випадках і кримінально-правову. Проте головне полягає не в суворості покарання, а в невідворотності реагування на систематичне або грубе зловживання розсудом [131, с. 151-158].

Разом із тим відповідальність посадових осіб має бути збалансованою. Надмірний страх перед відповідальністю може спричинити протилежну деформацію: посадові особи почнуть уникати будь-якого розсуду, механічно відмовляти, передавати справи нагору або діяти виключно за шаблоном [104, с. 319]. Тому відповідальність повинна наставати не за сам факт скасування рішення, адже правозастосування може бути складним і дискусійним, а за очевидну недобросовісність, грубу неповноту аналізу, ігнорування обов'язкових процедур, конфлікт інтересів, відсутність мотивів, використання сторонніх критеріїв або повторювану практику порушень. Такий підхід дозволяє не паралізувати адміністрацію, а стимулювати якісне й відповідальне здійснення дискреції.

Важливо також змінити підходи до оцінювання якості правозастосовної діяльності. Якщо органи влади оцінюються переважно за кількістю розглянутих справ, сумами накладених штрафів, швидкістю процедур або статистикою виявлених порушень, виникає спокуса підпорядкувати правозастосування кількісним показникам. У такій ситуації доцільність може бути використана для досягнення внутрішніх управлінських індикаторів, а не для справедливого вирішення справи [3, с. 218-229].

У цьому контексті особливого значення набуває ідея правової культури правозастосовця. Жодні стандарти, процедури і форми контролю не будуть достатніми, якщо особа, яка ухвалює рішення, сприймає право як інструмент влади, а доцільність як можливість обійти незручні вимоги. Правова культура передбачає внутрішнє розуміння того, що владне рішення стосується не абстрактної справи, а конкретної людини, її прав, очікувань, ресурсів, статусу і довіри до держави. Саме тому правозастосовець повинен сприймати доцільність

не як простір особистої свободи, а як обов'язок знайти найкраще правове рішення в межах закону. У цьому сенсі професійна етика є не додатковою моральною прикрасою, а необхідною умовою ефективного механізму правозастосування [88, с. 175].

Порівняння різних доктринальних підходів дозволяє побачити, що проблема зловживання доцільністю не вирішується однією універсальною формулою. Позитивістська традиція акцентує увагу на необхідності чіткої компетенції, визначених процедур і контролю законності. Природно-правові та принципіві підходи наголошують на справедливості, пропорційності, людській гідності, недопущенні свавілля. Комунікативні концепції, зокрема пов'язані з ідеями Юргена Габермаса, підкреслюють значення відкритого обґрунтування, участі особи і легітимності процедури [135, с. 315-321]. Для сучасної української правової системи найбільш продуктивним є не протиставлення цих підходів, а їх поєднання: компетенція має бути чіткою, процедура справедливою, мотивування переконливим, рішення пропорційним, а контроль реальним.

У практичному вимірі модель обмеження зловживань доцільністю можна уявити як послідовне проходження рішення через кілька фільтрів. Спочатку має бути встановлено, чи має орган компетенцію і для якої мети надано відповідне повноваження. Далі з'ясовується, які обставини є юридично значущими і чи всі вони враховані. Потім перевіряється, чи не покладено в основу рішення сторонні мотиви. Після цього орган має порівняти альтернативи, застосувати тест пропорційності, надати особі можливість бути вислуханою, зафіксувати процес і належно мотивувати результат. На наступному етапі рішення може бути перевірене через внутрішнє погодження, адміністративну скаргу, судовий контроль, аналіз подібної практики, публічність критеріїв і механізми персональної відповідальності. Така багаторівнева система не усуває помилок повністю, але значно ускладнює перетворення доцільності на свавілля [125, с. 426].

Особливо важливо підкреслити, що стандарти, процедури і контроль мають діяти не ізольовано, а як єдина система. Стандарти без процедур

залишаються загальними деклараціями, оскільки незрозуміло, як саме вони мають бути реалізовані у конкретній справі. Процедури без стандартів можуть перетворитися на формальну бюрократію, коли всі етапи виконані, але рішення по суті є несправедливим. Контроль без стандартів і процедур стає непослідовним, оскільки перевіряючий орган не має чітких критеріїв оцінювання. Лише поєднання цих трьох елементів дозволяє надати доцільності правову форму [22, с. 43-48]. Стандарти визначають, яким має бути правомірне рішення; процедури визначають, як саме воно має ухвалюватися; контроль перевіряє, чи не відбулася підміна права суб'єктивною волею органу.

У цьому сенсі інструменти обмеження зловживань доцільністю виконують не лише охоронну, а й конструктивну функцію. Вони не знищують розсуд і не перетворюють правозастосовця на механічного виконавця. Навпаки, вони створюють умови, за яких розсуд може бути використаний якісно, відповідально й справедливо. Правозастосування, позбавлене будь-якої доцільності, ризикує стати байдужим до конкретної людини, а правозастосування, позбавлене обмежень, ризикує стати свавільним [66]. Тому завдання сучасної правової політики полягає у тому, щоб не обирати між жорстким формалізмом і неконтрольованою гнучкістю, а створити такий механізм, у якому гнучкість буде підпорядкована праву.

Для української правової системи зазначена проблематика має не лише теоретичне, а й практико-реформаторське значення. Розвиток адміністративної процедури, підвищення якості мотивування актів публічної адміністрації, удосконалення судового контролю за дискреційними повноваженнями, цифровізація процесів, формування відкритих реєстрів, запровадження стандартів доброго врядування, посилення антикорупційних механізмів і професійної етики є не окремими технічними заходами, а складовими ширшої трансформації правозастосування. Йдеться про перехід від моделі, у якій держава часто пояснює свої рішення владною доцільністю, до моделі, у якій кожне рішення має бути юридично обґрунтованим, процедурно справедливим і контрольованим [101, с. 247-254].

У кінцевому підсумку зловживання доцільністю є симптомом слабкості правової форми, недостатності процедурної культури та нерозвиненості механізмів відповідальності. Там, де мета повноваження є нечіткою, критерії приховані, мотивування шаблонне, процедура формальна, контроль слабкий, а відповідальність імовірна лише теоретично, доцільність неминуче починає виконувати функцію зручного виправдання будь-якого результату [116, с. 318].

Отже, інструменти обмеження зловживань доцільністю мають розглядатися як необхідна умова сучасного механізму правозастосування. Їхнє призначення полягає не в тому, щоб усунути доцільність із правової практики, а в тому, щоб позбавити її свавільного, прихованого і неправового характеру. Чітке визначення мети повноваження, встановлення релевантних обставин, заборона сторонніх мотивів, письмове мотивування, порівняння альтернатив, тест пропорційності, право бути вислуханим, можливість усунення недоліків, фіксація процесу, чек-листи, внутрішнє погодження, запобігання конфлікту інтересів, адміністративне й судове оскарження, аналіз однаковості практики, публічність критеріїв, цифровий слід і персональна відповідальність утворюють єдину систему юридичного стримування. У такій системі доцільність не підміняє закон, а допомагає реалізувати його мету в конкретних обставинах [98, с. 55-63].

Таким чином, ефективне обмеження зловживань доцільністю можливе лише за умови одночасного функціонування трьох взаємопов'язаних блоків: стандартів, процедур і контролю. Стандарти задають змістовні межі правомірного рішення, процедури забезпечують справедливий спосіб його ухвалення, а контроль гарантує можливість перевірки та виправлення помилки або свавілля.

Окремо слід наголосити, що інструменти стримування зловживань доцільністю не можуть бути однаковими для всіх сфер правозастосування, оскільки рівень ризику, характер правового інтересу та інтенсивність втручання у права особи істотно відрізняються. У сфері надання адміністративних послуг основний акцент має робитися на доступності процедури, можливості виправлення недоліків, забороні вимагати надмірні документи, чіткості строків і

прозорості підстав для відмови. У санкційній сфері центральними стають критерії індивідуалізації відповідальності, пропорційність, мотивування виду і розміру стягнення, а також порівняння з практикою у подібних справах. У конкурсних і розподільчих процедурах вирішальне значення мають публічні критерії оцінювання, фіксація балів, запобігання конфлікту інтересів і можливість зовнішнього перегляду результату [118, с. 89-97]. У правоохоронній діяльності ключовими виступають межі примусу, невідкладний судовий контроль, фіксація процесуальних дій і недопущення використання публічного інтересу як універсального виправдання обмеження прав людини.

Такий диференційований підхід дає змогу уникнути іншої крайності, коли боротьба зі зловживаннями перетворюється на надмірне зарегулювання. Не кожне рішення потребує однакової кількості погоджень, експертиз і контрольних процедур. Якщо рівень ризику низький, надмірна формалізація лише ускладнить правозастосування, збільшить витрати часу і створить додаткові можливості для бюрократичного тиску [132, с. 173-178].

Важливо також враховувати часовий вимір доцільності. У деяких ситуаціях орган влади повинен діяти швидко, оскільки зволікання може спричинити шкоду публічному інтересу або правам інших осіб. Проте оперативність не повинна автоматично розумітися як дозвіл на спрощення правових гарантій до повного їх зникнення. Навіть невідкладне рішення має містити мінімальні мотиви, бути зафіксованим, підлягати подальшому перегляду і не виходити за межі необхідного. У надзвичайних або кризових обставинах ризик зловживання доцільністю особливо високий, адже посилення на безпеку, швидкість або публічну необхідність може стати засобом легітимації надмірного втручання. Тому саме у таких ситуаціях особливо важливо зберігати ядро правових гарантій [87, с. 59].

Не можна залишати поза увагою і питання доказування у справах, де оскаржується зловживання доцільністю. Особа часто не має доступу до внутрішніх мотивів органу, службових листів, неформальних вказівок або порівняльної практики. Тому механізм контролю має враховувати інформаційну

нерівність між громадянином і державою. Якщо особа обґрунтовано вказує на вибірковість, непропорційність, відсутність мотивів або різке відхилення від попередньої практики, саме орган має надати переконливе пояснення правомірності свого рішення. Такий підхід відповідає логіці публічного права, у якому влада зобов'язана не лише діяти в межах повноважень, а й доводити правомірність свого втручання у сферу прав особи [29, с. 198-200].

Питання доказування тісно пов'язане з якістю адміністративного дос'є. Якщо матеріали справи сформовані хаотично, відсутні службові записи, не збережені пояснення особи, не зафіксовані підстави вибору певного варіанту, судовий або адміністративний контроль стає ускладненим. У такій ситуації орган фактично отримує перевагу від власної процедурної недбалості. Тому правило має бути протилежним: неповнота або непрозорість матеріалів справи повинна тлумачитися не на користь органу, а як ознака недостатньої обґрунтованості рішення. Це стимулюватиме належне документування і перешкоджатиме практиці, за якої справжні мотиви рішення залишаються поза офіційними матеріалами.

Особливе місце серед інструментів обмеження зловживань займає мова правозастосовного рішення. На перший погляд, це питання може здаватися суто стилістичним. Насправді ж незрозуміла, надмірно шаблонна або навмисно ускладнена мова є однією з форм прихованої влади [4, с. 251-256]. Якщо адресат рішення не може зрозуміти, які саме факти встановлені, яку норму застосовано, чому його аргументи відхилені і як він може оскаржити результат, його право на захист істотно послаблюється. Тому мотивування має бути не лише юридично коректним, а й комунікативно зрозумілим. Це не означає спрощення права до побутового рівня, але вимагає від органу писати так, щоб людина могла усвідомити логіку владного рішення.

У цьому аспекті важливою є ідея доброго врядування, яка у сучасному європейському правовому просторі поєднує законність, прозорість, участь, підзвітність, розумність строків, повагу до особи і належне мотивування. Добре врядування не зводиться до ефективного менеджменту. Воно означає, що

публічна влада реалізує свої повноваження у спосіб, сумісний із гідністю людини та принципом верховенства права [34, с. 17]. Доцільність у такій моделі не є управлінським виправданням для швидкого досягнення результату будь-якою ціною, а є способом знайти правомірне, обґрунтоване і пропорційне рішення. Саме тому стандарти доброго врядування мають бути інтегровані у національну правозастосовну практику не декларативно, а через конкретні процедурні правила.

Варто також звернути увагу на небезпеку статистичного мислення у правозастосуванні. Коли ефективність органу оцінюється кількістю складених протоколів, сумою донарахувань, кількістю відмов, швидкістю закриття справ або відсотком виграних процесів, посадова особа починає сприймати конкретну людину як елемент статистики. У такій логіці доцільність набуває викривленого змісту: доцільним стає те, що покращує показники органу, а не те, що відповідає праву. Тому сучасна правова політика має поступово відмовлятися від суто кількісного управління правозастосуванням і впроваджувати якісні індикатори, пов'язані з дотриманням прав людини, стійкістю рішень у судах, рівнем добровільного виконання, кількістю виправлених помилок і довірою адресатів [41, с. 148-155].

Не менш значущою є сфера кадрових рішень у публічній службі. Призначення, переведення, дисциплінарні стягнення, оцінювання результатів службової діяльності, звільнення або відсторонення часто супроводжуються посиленням на інтереси служби, довіру, ефективність, репутацію органу. Такі категорії не можуть бути усунені з кадрового управління, однак вони мають застосовуватися з великою обережністю [139, с. 375].

Слід також враховувати, що зловживання доцільністю може проявлятися не лише у надмірно суворих, а й у надмірно м'яких рішеннях. Вибіркова поблажливість до окремих суб'єктів так само руйнує законність, як і вибіркова суворість. Якщо орган без належних підстав не реагує на порушення, не застосовує передбачені заходи, затягує перевірку, не стягує санкцію або створює привілейовані умови для певної особи, він також зловживає доцільністю [103, с.

91]. Така форма є менш помітною для адресата конкретного сприятливого рішення, але небезпечною для правового порядку загалом, адже створює нерівність і підриває довіру до однаковості застосування закону.

Ще одним аспектом є взаємозв'язок доцільності та правових очікувань особи. Якщо орган протягом тривалого часу застосовував певний підхід, надавав роз'яснення, приймав документи або формував передбачувану практику, особа має підстави розраховувати на її стабільність. Раптова зміна підходу може бути допустимою, якщо вона обґрунтована зміною закону, судової практики або істотними суспільними потребами. Однак така зміна не повинна мати ретроспективного карального ефекту щодо осіб, які добросовісно діяли відповідно до попередньої практики. У цьому аспекті захист легітимних очікувань є важливим інструментом проти маніпулятивної доцільності [111, с. 213-221].

Правові очікування особи особливо важливі у відносинах із публічною адміністрацією, яка володіє значно більшими інформаційними та владними ресурсами. Якщо держава створює певні правила поведінки, вона не може довільно змінювати їх застосування без перехідного періоду, пояснення і належного врахування добросовісності адресатів. Інакше доцільність зміни курсу перетворюється на несправедливий тягар для особи. Саме тому стабільність практики, передбачуваність рішень і мотивований відступ від попереднього підходу мають бути включені до інструментарію обмеження зловживань [145, с. 84].

Внутрішня правова служба органу також може бути важливим запобіжником проти зловживань. Юридичні підрозділи не повинні виконувати роль технічних оформлювачів уже ухвалених управлінських рішень. Їхнє завдання полягає у попередній оцінці правомірності, ризиків, відповідності процедури, можливих судових наслідків, пропорційності та узгодженості з попередньою практикою [32, с. 51].

Антикорупційні інструменти мають особливе значення там, де доцільність пов'язана з розподілом благ або застосуванням санкцій. Декларування конфлікту

інтересів, обмеження подарунків, прозорість контактів, ротація посадових осіб у чутливих процедурах, розмежування функцій прийняття і перевірки рішення, відкриті дані, електронні системи закупівель і автоматичний розподіл справ зменшують можливість використання розсуду в приватних інтересах. Однак антикорупційна політика не повинна зводитися лише до заборон. Вона має створювати таку організацію процесу, у якій неправомірний вплив стає складним, помітним і ризикованим для всіх учасників [1, с. 217-222].

У контексті цифровізації слід окремо згадати алгоритмічне правозастосування. Автоматизовані системи можуть використовуватися для розподілу справ, перевірки документів, виявлення ризиків, призначення черговості або попереднього аналізу даних. Тому автоматизоване правозастосування потребує прозорості логіки, можливості людського перегляду, захисту від дискримінаційних даних, аудиту алгоритмів і права особи отримати пояснення. Інакше свавілля посадової особи може бути замінене свавіллям непрозорої цифрової системи [130, с. 342-350].

Усе це свідчить, що обмеження зловживань доцільністю не є окремою технічною проблемою. Це питання загального типу взаємовідносин між людиною і публічною владою. Якщо держава бачить у праві лише інструмент управління, то доцільність завжди тяжітиме до розширення влади. Якщо ж право сприймається як межа і форма публічної влади, доцільність набуває зовсім іншого змісту: вона стає способом розумного служіння праву, а не способом його обходу. Саме тому ефективна система стандартів, процедур і контролю є не лише гарантією проти окремих помилок, а й показником зрілості правової держави.

3.3. Перспективи вдосконалення підготовки правозастосовців у контексті дотримання балансу між законом і доцільністю

Питання вдосконалення підготовки правозастосовців у контексті дотримання балансу між законом і доцільністю закономірно продовжує попередній аналіз правової політики та інструментів обмеження зловживань

доцільністю, однак має власний предметний центр. Якщо правова політика визначає стратегічні орієнтири функціонування правової системи, а стандарти, процедури й контроль формують зовнішні межі допустимого правозастосовного розсуду, то підготовка правозастосовця стосується внутрішньої здатності конкретного суб'єкта діяти в межах цих орієнтирів не формально, а професійно, добросовісно й відповідально. Саме тому проблема підготовки правозастосовців не може розглядатися як допоміжна або суто організаційна.

У правозастосовній діяльності людина, яка приймає рішення від імені держави або іншого уповноваженого суб'єкта, ніколи не є лише технічним виконавцем нормативного припису [37, с. 13]. Навіть тоді, коли закон здається достатньо чітким, правозастосовець встановлює факти, оцінює докази, визначає юридично значущі обставини, співвідносить конкретну ситуацію з абстрактною нормою, інтерпретує зміст оціночних понять, обирає спосіб реагування, формулює мотиви рішення та передбачає його наслідки для особи, суспільства і публічного порядку. У випадках же, коли закон надає декілька допустимих варіантів рішення, роль правозастосовця істотно зростає, оскільки саме він має перетворити загальну нормативну можливість на індивідуально визначений, юридично обґрунтований і соціально виправданий акт. Отже, баланс між законом і доцільністю існує не лише у сфері правової доктрини чи законодавчого конструювання, а насамперед у професійній свідомості того, хто щоденно застосовує право [45, с. 104-114].

Традиційна модель юридичної освіти і службової підготовки, яка довгий час домінувала у вітчизняному правовому просторі, значною мірою орієнтувалася на засвоєння нормативного матеріалу, відтворення законодавчих положень, знання галузевої структури права та здатність формально кваліфікувати правову ситуацію. Такий підхід мав і має певне значення, оскільки правозастосовець не може бути професійним без належної нормативної бази. Однак у сучасних умовах цього вже недостатньо. Складність суспільних відносин, динаміка законодавства, зростання значення прав людини, поширення оціночних понять, вплив практики Конституційного Суду України та

Європейського суду з прав людини, а також розвиток адміністративної процедури вимагають не лише знання норми, а здатності мислити правом [65].

Недоліки традиційної підготовки проявляються насамперед у тому, що майбутній правозастосовець часто навчається працювати з нормою як із завершеним текстом, але недостатньо навчається бачити правову проблему як багатовимірну ситуацію, у якій переплітаються фактичні обставини, юридичні критерії, процедурні гарантії, людські інтереси, публічна мета і можливі соціальні наслідки. У результаті формується фахівець, здатний процитувати норму, але не завжди здатний пояснити, чому саме такий варіант її застосування є справедливим, пропорційним, добросовісним і таким, що відповідає меті правового регулювання. У цьому полягає одна з причин того, що формально правильне правозастосування іноді породжує рішення, які не сприймаються суспільством як правові у змістовному розумінні. Законність без професійного правового мислення ризикує перетворитися на механічну законопокірність, а доцільність без належної освіти та етики на адміністративну зручність або приховане свавілля [82].

Тому перспективи вдосконалення підготовки правозастосовців слід пов'язувати з переорієнтацією освітнього і професійного процесу на формування цілісної компетентності правового рішення. Така компетентність охоплює не тільки знання законодавства, але й здатність встановлювати факти, виявляти юридично релевантні обставини, відмежовувати істотне від другорядного, розуміти ціль норми, працювати з принципами права, аргументовано використовувати дискрецію, дотримуватися процедурної справедливості, письмово мотивувати висновки, комунікувати з особою та усвідомлювати етичну відповідальність за наслідки владного рішення [112, с. 67-73]. У цьому сенсі правозастосовець має формуватися не як носій фрагментарних галузевих знань, а як професійна особа, здатна поєднати нормативну дисципліну з ціннісною чутливістю, правову визначеність із розумною гнучкістю, а вимогу закону з усвідомленням його соціального призначення.

Особливої ваги набуває формування професійного правового мислення, яке не зводиться до логічного підведення факту під норму. Класична силогістична модель правозастосування, за якою загальна норма виступає великою посилкою, фактичні обставини малою посилкою, а рішення висновком, залишається методологічно корисною, однак вона не охоплює всієї складності сучасного правозастосування. У багатьох випадках правова норма містить відкриті поняття, передбачає альтернативні санкції, допускає оцінку поведінки особи, вимагає врахування публічного інтересу або встановлює лише загальну рамку повноваження. Саме тут професійне мислення правозастосовця має виходити за межі формальної логіки і включати системне, телеологічне, принципове й ціннісне тлумачення. При цьому така ширша інтелектуальна робота не означає відступу від закону, а навпаки, дозволяє застосувати його у спосіб, що відповідає внутрішній логіці права [131, с. 204].

У працях М. Козюбри, П. Рабіновича, О. Петришина, Н. Оніщенко, С. Погребняка та інших українських правників послідовно проводиться думка про те, що право не можна зводити до сукупності нормативних текстів, оскільки воно функціонує як соціально ціннісний регулятор, пов'язаний із верховенством права, свободою, справедливістю, рівністю і людською гідністю. Для підготовки правозастосовців це означає необхідність подолання вузького легістського підходу, за якого правник бачить у законі лише наказ, але не вміє співвіднести його з принципами права. Водночас не менш небезпечним є протилежний ухил, коли посилення на цінності, справедливість або доцільність використовується для виправдання ігнорування чіткої правової норми [89, с. 151-156]. Отже, правозастосовець має навчатися не протиставляти закон і право, а бачити закон як форму вираження права, яка потребує змістовного, але дисциплінованого застосування.

Одним із ключових завдань професійної підготовки має стати навчання розмежуванню трьох моделей поведінки: законного рішення, доцільного рішення і свавільного рішення. Законне рішення ґрунтується на компетенції органу, належній процедурі, правильному встановленні фактів і відповідності

правовій нормі. Доцільне рішення є не альтернативою законності, а її конкретизацією в ситуації, коли право дозволяє вибір між кількома правомірними варіантами. Свавільне рішення виникає тоді, коли розсуд використовується поза метою повноваження, без належного мотивування, із врахуванням сторонніх чинників або з ігноруванням принципів рівності, пропорційності й недискримінації. Майбутній правозастосовець повинен не лише теоретично знати цю відмінність, а вміти виявляти її у конкретних ситуаціях, коли зовні всі три моделі можуть виглядати схожими, адже кожна з них часто прикривається формальним посиланням на закон [96, с. 228-234].

Навчання роботі з юридичною невизначеністю має бути окремим напрямом підготовки. Значна частина правозастосовних труднощів виникає не через відсутність норми, а через її відкритий або оціночний характер. Такі поняття, як розумний строк, поважні причини, істотне порушення, належна поведінка, суспільний інтерес, добросовісність, обґрунтована підозра, достатні підстави, справедливий баланс, не можуть бути механічно застосовані без інтелектуальної роботи правозастосовця. Проте саме ці поняття часто стають простором для зловживань, якщо правозастосовець не володіє методикою їх змістовного наповнення [48, с. 236]. Тому професійна підготовка повинна навчати не уникати невизначеності, а раціонально працювати з нею: виявляти критерії оцінки, співвідносити їх із метою норми, порівнювати подібні справи, враховувати практику судів, пояснювати, чому конкретна обставина вважається юридично істотною.

У цьому аспекті важливо формувати навичку розрізнення юридично релевантних і сторонніх мотивів. Правозастосовець має розуміти, що не кожна фактична обставина, навіть якщо вона здається практично важливою або психологічно переконливою, може бути покладена в основу владного рішення. Політична лояльність особи, її соціальний статус, особисті зв'язки, публічна популярність або непопулярність, бажання покращити статистичні показники, неформальні очікування керівництва, корпоративний інтерес органу чи страх перед суспільним резонансом не можуть підміняти правові критерії. Водночас

правозастосовець повинен уміти враховувати ті факти, які справді мають правове значення: характер порушення, ступінь шкоди, поведінку особи після вчинення дії, наявність поважних причин, добросовісність, повторність, наслідки рішення для інших осіб. Саме така здатність відокремлювати правове від неправового є фундаментальною передумовою балансу між законністю і доцільністю [151, с. 64-73].

Перехід до компетентнісної моделі підготовки неможливий без системного впровадження кейс-методу. Абстрактне вивчення законодавства не формує повною мірою здатності діяти у складній ситуації, оскільки правозастосовна реальність майже завжди містить суперечливі факти, неповні докази, людські очікування, часовий тиск і кілька можливих варіантів рішення [117, с. 541].

Кейс-метод має бути побудований не на пошуку єдиної наперед заданої відповіді, а на оцінці якості правового мислення. У реальному правозастосуванні нерідко можливо декілька юридично допустимих рішень, однак не кожне з них є однаково обґрунтованим, пропорційним і переконливим. Тому під час навчання слід оцінювати не тільки результат, а й шлях до нього: які факти були встановлені, які норми враховані, які обставини визнані істотними, які альтернативи розглянуті, чому одні аргументи відхилені, а інші прийняті, чи враховано наслідки рішення для особи [72]. Такий підхід формує відповідального правозастосовця, який розуміє, що влада приймати рішення передбачає обов'язок пояснити його логіку. Водночас кейс-метод дозволяє показати майбутньому правнику, що посилення на доцільність саме по собі нічого не доводить; воно набуває правового значення лише тоді, коли проходить крізь аргументацію, процедуру і принципи права.

Поряд із кейс-методом необхідним є використання симуляцій правозастосовних ситуацій і рольових моделей. Їх значення полягає в тому, що вони дозволяють майбутньому правозастосовцю побачити справу не лише з позиції органу, який приймає рішення, а й з позиції особи, щодо якої це рішення ухвалюється, її представника, суду, контролюючого органу, громадськості або іншого зацікавленого суб'єкта. Такий метод особливо важливий для подолання

адміністративного егоцентризму, коли посадова особа сприймає справу переважно як внутрішній управлінський процес і не бачить її людського виміру. Рольова модель показує, що рішення про відмову, санкцію, дозвіл, реєстрацію, перевірку або припинення виплати є не лише документом у справі, а актом, який може істотно вплинути на життєву ситуацію людини. Це формує чутливість до наслідків правозастосування без втрати правової дисципліни [50, с. 31-40].

Симуляційне навчання також дозволяє відпрацювати професійну поведінку в умовах тиску, конфлікту, дефіциту часу або інформаційної невизначеності. У реальній діяльності правозастосовець часто стикається з емоційною поведінкою сторін, неформальними очікуваннями керівництва, суспільним резонансом, медійною увагою, спробами впливу або внутрішнім страхом відповідальності. Якщо навчання не готує до таких ситуацій, професійна реакція формується випадково, під впливом особистих рис, адміністративної культури органу або неформальних практик [20, с. 94-99].

Особливе місце у підготовці правозастосовців має займати практичне навчання юридичному письму та структурі правозастосовного рішення. Вміння мислити правом не може залишатися лише внутрішнім процесом; воно повинно бути виражене у зрозумілій, логічній і перевірюваній формі. Немотивоване або формально мотивоване рішення, навіть якщо воно фактично було прийняте з добрих намірів, не забезпечує належного рівня правової визначеності й контролю. Тому майбутнього правозастосовця потрібно навчати писати рішення так, щоб у ньому були чітко відображені фабула справи, встановлені факти, докази, правові норми, критерії оцінки, мотиви вибору конкретного варіанта, причини відхилення альтернатив і спосіб захисту права особи у разі незгоди. Юридичне письмо у цьому сенсі є не технічною навичкою, а формою дисциплінування правового розсуду [59, с. 128-131].

Навчання юридичному письму має бути практичним і багаторазовим. Недостатньо один раз пояснити структуру рішення; необхідно, щоб правозастосовець систематично складав проекти актів, отримував фаховий зворотний зв'язок, виправляв недоліки аргументації, порівнював різні варіанти

мотивування і аналізував, чому одне рішення є переконливим, а інше лише імітує обґрунтування. Особливої уваги потребує подолання шаблонних формулювань, які приховують відсутність реального аналізу: посилань на “всі обставини справи” без їх конкретизації, на “інтереси держави” без визначення змісту такого інтересу, на “необхідність реагування” без пояснення, чому саме обраний захід є необхідним [15]. Якісне юридичне письмо змушує правозастосовця вивести доцільність із тіні суб’єктивного враження у площину публічно перевірюваної правової аргументації.

Формування правової аргументації повинно включати роботу з колізіями, прогалинами, оціночними поняттями та принципами права. Майбутній правозастосовець має розуміти, що правова система не завжди пропонує просту відповідь, але це не звільняє його від обов’язку обґрунтувати рішення. У цьому контексті корисними є підходи Г. Гарта до відкритої текстури права, Р. Дворкіна до ролі принципів у складних справах, Л. Фуллера до внутрішньої моралі права, Р. Алексі до зважування правових принципів [96, с. 420]. Проте ці ідеї в навчальному процесі не повинні залишатися лише історико-теоретичним матеріалом. Їх слід перетворювати на практичні інтелектуальні інструменти: як діяти, коли закон не деталізує критерії; як обґрунтувати відступ від попередньої практики; як не допустити свавілля при використанні оціночного поняття; як показати, що рішення є не лише формально можливим, а й правомірно виправданим.

Інтеграція принципу верховенства права у підготовку правозастосовців має бути не декларативною, а функціональною. Часто верховенство права вивчається як загальна конституційна цінність, однак у практичній діяльності воно повинно перетворюватися на систему контрольних критеріїв для кожного рішення. Правозастосовець має вміти поставити запитання: чи дію я в межах компетенції; чи достатньо зрозумілою є правова підстава; чи не створює моє рішення непередбачуваного наслідку для особи; чи не застосовую закон вибірково; чи має особа реальну можливість бути почутою; чи не є обмеження її права надмірним; чи можу я пояснити своє рішення мовою права, а не мовою

адміністративної доцільності. У такому вигляді верховенство права стає не абстрактним гаслом, а щоденним професійним стандартом [14, с. 162-174].

Особливо важливо навчати правозастосовців практичному використанню пропорційності як алгоритму мислення, не повторюючи при цьому загальнотеоретичних положень, уже властивих попередньому аналізу. У сфері підготовки йдеться про здатність особи, яка ухвалює рішення, послідовно перевірити мету втручання, придатність засобу, наявність менш обмежувальної альтернативи та співмірність наслідків для людини з очікуваною суспільною користю. Пропорційність має викладатися не як складна доктринальна конструкція, а як практичний спосіб уникнення надмірності [68].

Підготовка правозастосовця має включати розвиток етичного самоконтролю. Зовнішні процедури, контроль і відповідальність є необхідними, однак вони не можуть повністю замінити внутрішню професійну доброчесність. У багатьох ситуаціях саме правозастосовець першим знає, що на його рішення впливає сторонній мотив, симпатія або антипатія до особи, страх перед керівництвом, бажання уникнути складної роботи, прагнення покращити статистику чи неформальне прохання впливового суб'єкта. Якщо внутрішня етична культура не сформована, такі мотиви можуть бути легко замасковані під доцільність. Тому професійна підготовка повинна формувати здатність до самооцінки: чи не використовую я повноваження для чужої мети; чи не обираю зручне для органу, але несправедливе для особи рішення; чи не прикриваю формальним законом фактичну упередженість; чи готовий я захистити своє рішення перед незалежним контролем [154, с. 1311-1322].

Етичний компонент підготовки не повинен зводитися до абстрактного засвоєння кодексів професійної поведінки. Він має бути побудований на практичних сценаріях, у яких правозастосовець стикається з конфліктом інтересів, неформальним впливом, подарунком, проханням знайомого, телефонним дзвінком керівника, політичним або медійним тиском, очікуванням “потрібного” результату. Саме в таких ситуаціях перевіряється реальна здатність діяти в межах закону і не перетворювати доцільність на прикриття

неправомірного мотиву [121, с. 207]. Практичні модулі з добросовісності мають навчати не лише тому, що заборонено, а й тому, як поводитися: як заявити про конфлікт інтересів, як зафіксувати спробу впливу, як відмовитися від неправомірного прохання, як пояснити керівництву неможливість ухвалення незаконного рішення, як захистити професійну незалежність без демонстративного конфлікту [43, с. 225-227].

Не менш важливою є комунікативна компетентність правозастосовця. У багатьох випадках конфлікт між особою і органом влади посилюється не лише через зміст рішення, а й через спосіб його пояснення або відсутність пояснення взагалі. Людина може сприймати правове рішення як несправедливе, якщо вона не розуміє його підстав, не знає, які документи потрібні, не отримала можливості пояснити свою позицію або не бачить, що її аргументи були враховані. Тому правозастосовець має вміти пояснити особі її права, підстави розгляду справи, можливі наслідки, порядок подання документів, строки, способи усунення недоліків і можливість оскарження.

Комунікативна підготовка має враховувати, що правозастосовець часто взаємодіє з особами, які не мають юридичної освіти, перебувають у стані стресу, не розуміють адміністративної мови або сприймають орган влади як ворожу структуру. У такій ситуації професіоналізм полягає не в демонстрації складної термінології, а в здатності пояснити юридичну позицію просто, точно і без приниження особи [51, с. 144-154]. Там, де комунікація з особою є неякісною, доцільність легко сприймається як прихована сваволя, навіть якщо рішення формально відповідає закону. Там, де пояснення є зрозумілим і поважним, навіть несприятливе рішення може бути сприйняте як правове.

Окремим напрямом має стати підготовка до роботи з вразливими категоріями осіб. Баланс між законом і доцільністю у таких справах є особливо складним, оскільки формально однакове застосування норми може фактично призвести до нерівного або несправедливого результату. Діти, особи з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи, військовослужбовці, члени сімей загиблих, малозабезпечені особи, літні люди, потерпілі від насильства або особи,

які перебувають у кризових життєвих обставинах, часто потребують не привілею, а реальної можливості скористатися своїми правами [87, с. 65]. Правозастосовець має розуміти різницю між дискримінаційним відступом від загального правила і правомірним урахуванням об'єктивної вразливості.

Підготовка до роботи з вразливими категоріями не повинна перетворюватися на емоційне або патерналістське правозастосування. Йдеться не про відмову від закону, а про вміння застосовувати його з урахуванням принципів рівності, недискримінації, людської гідності й реальної доступності права. Наприклад, правозастосовець повинен розуміти, коли формальна відсутність документа є результатом недбалості особи, а коли наслідком об'єктивних обставин, пов'язаних із переміщенням, бойовими діями або станом здоров'я [74].

Важливою перспективою є спеціалізація підготовки для різних категорій правозастосовців. Неможливо однаково навчати суддю, працівника органу місцевого самоврядування, державного службовця міністерства, поліцейського, податкового інспектора, соціального працівника чи члена конкурсної комісії, оскільки кожен із них має різний тип повноважень, різний характер розсуду і різні ризики зловживання доцільністю. Для суддів особливо важливими є навички мотивування, оцінки доказів, судового контролю за дискрецією адміністративних органів, роботи з принципами права і забезпечення справедливого балансу [54, с. 312-319].

Спеціалізація не повинна руйнувати єдність базових стандартів правозастосування. Навпаки, вона має поєднувати загальну правову основу з професійно орієнтованими модулями. Усі правозастосовці повинні розуміти верховенство права, законність, пропорційність, добросовісність, мотивування, межі дискреції та права людини, але кожна категорія має відпрацьовувати ці стандарти на власних практичних ситуаціях. Суддя має аналізувати мотиви адміністративного акта і межі судового втручання; поліцейський доцільність застосування примусу; службовець соціального органу можливість урахування індивідуальних обставин; член конкурсної комісії прозорість критеріїв і

недопущення прихованих преференцій; посадова особа органу місцевого самоврядування баланс між інтересами громади та правами конкретної особи. Такий підхід робить підготовку не формально уніфікованою, а змістовно релевантною [37, с. 129-137].

Підготовка правозастосовців має бути безперервною. У сучасній правовій системі знання, отримані на етапі університетської освіти або первинного професійного навчання, швидко втрачають достатність через зміну законодавства, розвиток судової практики, появу нових стандартів адміністративної процедури, цифровізацію державного управління, посилення європейських інтеграційних процесів і зміну суспільних очікувань. Тому підвищення кваліфікації не може бути формальною вимогою, яка виконується через періодичне прослуховування лекцій [120, с. 731-738].

Безперервне навчання особливо важливе у сфері адміністративної процедури, судового контролю, антикорупційних обмежень, роботи з електронними реєстрами, захисту персональних даних, доступу до публічної інформації, недискримінації та прав людини. При цьому навчання має бути не лише вертикальним, коли вищий орган або навчальний центр передає знання нижчому рівню, а й горизонтальним, коли правозастосовці обмінюються практичним досвідом, аналізують складні випадки, порівнюють підходи різних органів і виробляють спільні стандарти. Така професійна комунікація сприяє єдності правозастосування, але не через механічне копіювання рішень, а через формування спільної культури правового мислення [89, с. 38].

Водночас аналіз помилок має бути професійним, а не репресивним. Його мета полягає не в пошуку винного у кожній навчальній ситуації, а у виявленні системних причин неякісного правозастосування. Якщо орган регулярно програє подібні справи в суді, це може свідчити не лише про помилки окремих посадових осіб, а й про погані шаблони рішень, нечіткі внутрішні інструкції, недостатню підготовку, надмірне навантаження або суперечливі управлінські очікування. Тому навчання на помилках повинно поєднувати індивідуальну відповідальність із інституційним удосконаленням. Правозастосовець має знати, що незаконне

або свавільне рішення матиме наслідки, але водночас система повинна створювати умови для того, щоб професійні помилки виправлялися, аналізувалися і не відтворювалися [152, с. 181-184].

Оцінювання якості підготовки правозастосовців також потребує перегляду. Традиційні іспити, побудовані переважно на перевірці знання нормативних положень, не дають достатньої відповіді на питання, чи здатна особа приймати складні правові рішення. Професійна компетентність має оцінюватися через практичні завдання: розв'язання кейсу, написання мотивованого рішення, визначення меж дискреції, виявлення конфлікту інтересів, застосування принципу пропорційності, пояснення особі порядку дій, підготовку відповіді на скаргу, аналіз скасованого акта. Таке оцінювання складніше, однак воно значно ближче до реального змісту правозастосовної діяльності. Воно дозволяє виявити не лише те, що людина знає, а й те, як вона мислить, аргументує, обирає між альтернативами і несе професійну відповідальність.

Практичне оцінювання має бути побудоване на прозорих критеріях. Якщо майбутній або чинний правозастосовець розв'язує кейс, оцінювати слід не тільки правильність остаточного висновку, а й структуру аналізу, повноту встановлення фактів, коректність вибору норм, здатність виявити релевантні обставини, якість аргументації, врахування прав особи, обґрунтування відмови від альтернатив, зрозумілість письмового викладу [92, с. 61-67]. Така модель оцінювання сама по собі має виховний ефект, оскільки демонструє, що професійна якість полягає не в швидкому знаходженні формальної відповіді, а в добросовісному проходженні всього шляху правового міркування. У перспективі це може змінити і саму культуру правозастосування, у якій цінується не лише результативність, а й правова якість рішення.

Інституційна взаємодія у підготовці правозастосовців має стати окремою умовою успіху. Університети формують базове правове мислення, однак вони не можуть самотійно забезпечити всю професійну підготовку суддів, державних службовців, поліцейських, прокурорів, працівників органів місцевого

самоврядування чи контролюючих органів. Національна школа суддів України, центри підвищення кваліфікації державних службовців, заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, професійні асоціації, органи адвокатського і суддівського самоврядування, правничі школи та інституції громадянського суспільства повинні діяти не ізольовано, а в межах узгодженого бачення якості правозастосування [30, с. 55]. Без такої координації різні групи правозастосовців можуть отримувати несумісні професійні сигнали: одних навчають сервісній логіці, інших каральній ефективності, одних мотивуванню, інших статистичному результату.

Особливу роль у цьому процесі мають відігравати юридичні факультети. Саме на етапі базової освіти формується первинне уявлення про право, державу, людину, законність, справедливість і професійну роль юриста. Якщо студент роками вивчає право переважно як суму нормативних актів, а практична робота зводиться до переказу законодавства, то в подальшій службовій діяльності він природно відтворюватиме формалістичну модель [88, с. 501]. Тому юридична освіта повинна суттєво посилити компоненти, пов'язані з правовою аргументацією, юридичним письмом, адміністративною процедурою, аналізом судової практики, етикою, комунікацією, медіацією, правами людини і роботою з реальними кейсами. При цьому йдеться не про механічне додавання нових дисциплін, а про зміну методики викладання, за якої студент постійно навчається вирішувати правову проблему, а не лише описувати її нормативне регулювання.

Національна школа суддів та інші інституції професійної підготовки мають зосереджуватися на поглибленні практичних компетентностей уже сформованих правників. Для суддів особливо важливою є здатність контролювати дискрецію адміністративних органів без підміни їхніх повноважень власною оцінкою доцільності. Суддя має перевіряти, чи орган діяв у межах компетенції, чи врахував істотні обставини, чи не керувався сторонніми мотивами, чи належно мотивував рішення, чи дотримався пропорційності й рівності. Такі навички не можуть бути сформовані лише через лекційне навчання [134, с. 359-366]. Вони потребують аналізу реальних справ, обговорення меж судового втручання,

порівняння рішень національних судів і практики Європейського суду з прав людини, а також вироблення культури обґрунтованого, а не декларативного посилання на принципи права.

Для державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування професійна підготовка має бути спрямована на засвоєння логіки належного адміністрування. Їх слід навчати не лише виконувати накази та дотримуватися внутрішніх регламентів, а бачити особу як учасника адміністративної процедури, яка має право на інформацію, пояснення, участь, неупереджений розгляд і мотивоване рішення. У цьому полягає важливий світоглядний зсув: адміністративний орган існує не для зручності власного документообігу, а для правомірного й ефективного вирішення публічних справ. Саме така підготовка здатна зменшити спокусу прикривати адміністративну пасивність або надмірну суворість посиланням на доцільність, інструкцію чи “практику органу” [108, с. 84-92].

Для правоохоронних органів питання балансу між законом і доцільністю має особливу гостроту, оскільки їхня діяльність пов’язана із застосуванням примусу, обмеженням свободи, втручанням у приватне життя, забезпеченням безпеки і реагуванням на правопорушення. Підготовка правоохоронців повинна формувати вміння діяти швидко, але не свавільно; рішуче, але пропорційно; ефективно, але з повагою до людської гідності [73].

Сучасна підготовка правозастосовців повинна враховувати також цифровий вимір їхньої діяльності, але не зводиться до технічного навчання роботі з програмними системами. Електронні реєстри, автоматизовані системи документообігу, відкриті дані, електронні докази, цифрові сервіси, автоматизований розподіл справ і алгоритмічні інструменти дедалі більше впливають на правозастосування. Правозастосовець має розуміти, що цифровізація може зменшити простір для прихованого суб’єктивізму, але не усуває потреби у правовому мисленні [33, с. 52-55].

Цифрова підготовка повинна також включати розуміння ризиків алгоритмічної упередженості, механічного перенесення помилкових даних,

надмірної довіри до реєстрів і недостатнього врахування індивідуальних обставин. Якщо правозастосовець сприймає цифрову систему як абсолютне джерело істини, він може відмовитися від самостійної оцінки ситуації, хоча саме така оцінка є сутністю правозастосування. Наприклад, помилка в реєстрі, відсутність документа в електронній системі, технічна невідповідність або автоматичне блокування процедури не завжди означають відсутність права особи.

Окрему увагу слід приділити психологічній стійкості правозастосовців і запобіганню професійному вигоранню. Цей аспект іноді недооцінюється у теоретико-правових дослідженнях, однак він має безпосередній вплив на якість правозастосування [51]. Перевантаження, постійний конфліктний характер роботи, високі статистичні вимоги, страх дисциплінарної відповідальності, недостатня оплата праці, суспільна недовіра, емоційно складні справи і тривалий стрес можуть призводити до формального, байдужого або надмірно захисного стилю прийняття рішень. У такій ситуації правозастосовець починає шукати не найкраще правове рішення, а найбезпечніше для себе, найшвидше для звітності або найменш конфліктне для органу. Це прямо впливає на баланс між законом і доцільністю, оскільки доцільність може підмінятися адміністративним самозбереженням.

Підготовка і професійна підтримка мають формувати навички управління навантаженням, етичної стійкості, усвідомленого прийняття рішень, комунікації у конфліктних ситуаціях і здатності звертатися по професійну допомогу без стигматизації. Йдеться не про психологізацію права, а про розуміння того, що правозастосування здійснюється конкретними людьми в конкретних умовах. Якщо ці умови системно руйнують здатність до уважного, добросовісного й аргументованого рішення, то формальні вимоги до правозастосовця залишаються недостатніми. Тому вдосконалення підготовки має включати не лише інтелектуальний, а й організаційно-психологічний компонент, спрямований на підтримку професійної якості в умовах складної службової реальності [29, с. 197].

Перспективи оновлення стандартів підготовки правозастосовців доцільно пов'язувати з конкретними інституційними змінами. По-перше, у навчальні програми юридичних факультетів, шкіл суддів, центрів підвищення кваліфікації державних службовців і правоохоронних академій мають бути інтегровані обов'язкові практичні модулі з правового розсуду, меж доцільності, адміністративної процедури, пропорційності, юридичного письма, етичного самоконтролю та комунікації з особою [9, с. 156-160]. По-друге, підготовка має будуватися на кейсах, симуляціях і аналізі реальних помилок, а не лише на лекційному викладі. По-третє, оцінювання професійної готовності має перевіряти здатність ухвалити й мотивувати рішення, а не лише знання норм. По-четверте, навчання має бути спеціалізованим для різних категорій правозастосовців і водночас об'єднаним спільними стандартами верховенства права.

По-п'яте, доцільним є створення системи регулярного професійного зворотного зв'язку, у межах якої правозастосовці отримували б аналітичну інформацію про типові помилки, судову практику, зміни законодавства, рішення Європейського суду з прав людини, дисциплінарні стандарти, антикорупційні ризики та кращі практики мотивування. По-шосте, варто розвивати наставництво, коли молоді правозастосовці навчаються не лише через формальні курси, а й через професійне супроводження досвідчених фахівців, здатних передати культуру відповідального рішення. По-сьоме, необхідно забезпечити участь у підготовці не лише викладачів і посадових осіб, а й суддів, адвокатів, представників омбудсмена, громадських експертів, психологів, фахівців із комунікації та цифрових технологій. Така міждисциплінарність відповідає сучасній природі правозастосування, яке дедалі менше може бути зведене до ізольованої юридичної техніки [94, с. 173-177].

Важливо, щоб оновлення підготовки правозастосовців не перетворилося на формальне декларування нових компетентностей. Нерідко освітні програми містять сучасні терміни, однак реальний навчальний процес залишається незмінним: лекція, конспект, переказ закону, тестове оцінювання. Така форма не

здатна сформувати правозастосовця, який відповідально користується доцільністю [41, с. 439].

Узагальнюючи, слід зазначити, що баланс між законом і доцільністю не може бути забезпечений лише текстом закону, досконалою процедурою чи ефективним судовим контролем. Усі ці елементи є необхідними, але вони починають діяти лише тоді, коли потрапляють у професійну свідомість правозастосовця, здатного зрозуміти їхній зміст і застосувати їх у конкретній справі. Саме тому підготовка правозастосовців є не периферійним, а центральним чинником якісного правозастосування. Вона повинна формувати не просто обізнаного виконавця норм, а відповідального суб'єкта правового рішення, який усвідомлює межі своїх повноважень, розуміє мету закону, вміє аргументувати доцільність у межах права, поважає права людини, протистоїть стороннім впливам і здатний пояснити своє рішення мовою юридичної раціональності [5].

Отже, перспективи вдосконалення підготовки правозастосовців полягають у переході від формального навчання нормам до формування культури професійного правового мислення. Така культура включає здатність працювати з невизначеністю, розмежовувати правомірну доцільність і свавілля, користуватися дискрецією відповідально, писати мотивовані рішення, застосовувати принципи верховенства права як практичні критерії, діяти добросовісно, комунікувати з особою і враховувати соціальні наслідки владного рішення. Лише за таких умов правозастосовець зможе бути не механічним провідником державної волі, а носієм правової відповідальності, який забезпечує реальне функціонування права як соціального феномена. У цьому виявляється принципова значущість професійної підготовки для всієї проблематики дослідження: закон і доцільність не мають бути ворогуючими началами, якщо між ними стоїть компетентний, добросовісний і професійно зрілий правозастосовець.

Висновки до Розділу 3

У межах третього розділу дисертаційного дослідження було обґрунтовано, що забезпечення належного балансу між законністю і доцільністю у правозастосуванні не може зводитися лише до формального вдосконалення законодавства або посилення контролю за діяльністю органів публічної влади. Йдеться про складну, багаторівневу систему юридичних, інституційних, процедурних, освітніх та ціннісних передумов, які у своїй сукупності мають забезпечити таку модель правозастосовної діяльності, за якої доцільність не протиставляється законності, а функціонує виключно в її межах і відповідно до принципів верховенства права, правової визначеності, пропорційності, справедливості, добросовісності та заборони свавілля.

Проведений аналіз дав змогу встановити, що правова політика відіграє системоутворюючу роль у формуванні ефективного механізму правозастосування. Вона визначає не лише загальні напрями розвитку законодавства, а й змістовні орієнтири практичного застосування права, межі допустимого розсуду, способи подолання формалізму, критерії узгодження публічного та приватного інтересу. Саме правова політика має забезпечити перехід від механічного застосування норми до правозастосування, орієнтованого на досягнення правомірного, справедливого й соціально обґрунтованого результату. При цьому її завдання полягає не у виправданні будь-якої управлінської доцільності, а у створенні таких нормативних та інституційних умов, за яких доцільність набуває юридично контрольованого характеру і не перетворюється на підставу для відступу від закону.

Особливе значення має висновок про те, що доцільність у правозастосуванні є допустимою лише тоді, коли вона не руйнує нормативну визначеність права, не замінює собою закон і не використовується як прикриття для суб'єктивізму посадової особи. Її позитивний потенціал полягає у можливості врахування конкретних життєвих обставин, особливостей правового статусу суб'єктів, реальних наслідків рішення, соціального контексту та мети правового регулювання. Водночас за відсутності належних обмежень

доцільність може деформувати правозастосування, породжуючи вибірковість, адміністративний тиск, нерівність у подібних справах, непрозорість рішень і фактичне свавілля. Тому центральним завданням сучасної правової системи є не усунення доцільності з правозастосування, а її правове впорядкування.

У цьому контексті було доведено, що найбільш дієвими засобами обмеження зловживань доцільністю є правові стандарти, належні процедури та різні форми контролю. Правові стандарти визначають змістовні межі правомірного рішення, процедури забезпечують прозорий і передбачуваний порядок його ухвалення, а контроль дозволяє перевірити, чи не була доцільність використана як засіб прихованого відступу від законності. До таких інструментів належать чітке визначення мети дискреційного повноваження, встановлення юридично релевантних обставин, заборона врахування сторонніх мотивів, обов'язок письмового мотивування рішення, порівняння можливих альтернатив, застосування тесту пропорційності, забезпечення права особи бути вислуханою, фіксація етапів ухвалення рішення, запобігання конфлікту інтересів, внутрішнє адміністративне оскарження, судовий контроль, публічність критеріїв прийняття рішень та персональна відповідальність за свавільне або немотивоване рішення.

Водночас у розділі обґрунтовано, що жодні стандарти, процедури чи контрольні механізми не можуть бути достатньо ефективними без належного рівня професійної підготовки самого правозастосовця. Законність і доцільність у реальному правовому житті поєднуються не абстрактно, а через конкретне рішення конкретного суб'єкта, який встановлює факти, тлумачить норму, оцінює обставини, визначає межі розсуду, обирає один із можливих варіантів дії та мотивує його. Тому професійна підготовка правозастосовців має розглядатися як самостійний напрям забезпечення балансу між законом і доцільністю.

Доведено, що традиційна модель юридичної освіти та службової підготовки, орієнтована переважно на засвоєння нормативного матеріалу, є недостатньою для сучасного правозастосування. Правозастосовець має бути не лише носієм знань про закон, а й суб'єктом відповідального правового мислення, здатним працювати з юридичною невизначеністю, оціночними поняттями,

колізіями, прогалинами, конфліктом правових цінностей і кількома правомірними варіантами рішення.

Таким чином, забезпечення балансу між законністю і доцільністю у правозастосуванні має розглядатися не як одноразове нормативне завдання, а як постійний процес удосконалення правової системи, управлінської культури, юридичної освіти та практики прийняття індивідуальних правових рішень. Лише за умови такого комплексного підходу доцільність може виконувати конструктивну функцію сприяти гнучкому, справедливому й соціально чутливому застосуванню права, не порушуючи при цьому фундаментальних вимог законності, правової визначеності та верховенства права.

Таким чином, забезпечення балансу між законністю та доцільністю у правозастосуванні постає не як окремий напрям удосконалення юридичної практики, а як комплексне завдання розвитку всієї правової системи. Результати проведеного дослідження засвідчують, що досягнення такого балансу неможливе виключно шляхом розширення або обмеження дискреційних повноважень суб'єктів правозастосування. Його необхідною передумовою є формування цілісного механізму правового впливу, у якому правова політика, нормативні стандарти, процедурні гарантії, інститути контролю та професійна підготовка правозастосовців функціонують як взаємопов'язані елементи єдиної системи забезпечення правомірності та ефективності юридичних рішень. Саме за таких умов доцільність зберігає свій службовий характер щодо права, виступаючи інструментом його належної реалізації, а не засобом виправдання відступу від закону чи підміни його змісту суб'єктивним розсудом.

У ширшому теоретичному вимірі проблема балансу між законністю та доцільністю відображає одну з ключових закономірностей розвитку сучасної правової держави необхідність поєднання стабільності правового порядку з його здатністю адекватно реагувати на динаміку суспільних відносин. Відтак перспективи вдосконалення правозастосування безпосередньо пов'язані із формуванням такої моделі юридичної діяльності, у межах якої свобода розсуду ґрунтується на принципах верховенства права, професійної відповідальності та

високої правової культури. Саме тому забезпечення балансу між законністю і доцільністю слід розглядати не лише як практичне завдання правозастосування, а як стратегічний орієнтир подальшого розвитку правової системи України, від реалізації якого залежить рівень правової визначеності, довіри до державних інститутів та ефективність гарантування прав і свобод людини в умовах сучасних суспільно-правових трансформацій.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження розкрито розуміння принципу законності як однієї з базових засад сучасної правової системи, що визначає порядок організації та функціонування державної влади, забезпечує стабільність правопорядку, передбачуваність правового регулювання та належний захист прав людини. Його зміст не обмежується формальною вимогою дотримання нормативних приписів, а охоплює підпорядкування діяльності держави й усіх учасників правовідносин ідеям справедливості, правової визначеності та верховенства права.

Історичний розвиток цього принципу відображає поступовий перехід від сприйняття закону як інструменту влади до розуміння його як засобу обмеження влади та гарантії свободи особи. У сучасних умовах законність набуває комплексного характеру і включає обов'язковість закону, легітимність діяльності публічної влади, ефективний судовий контроль та реальність механізмів поновлення порушених прав. До її основних ознак належать верховенство закону, рівність усіх перед законом, загальнообов'язковість правових приписів, недопустимість свавілля, єдність і послідовність правозастосування, а також невідворотність юридичної відповідальності за порушення правових вимог. Саме поєднання цих складових формує довіру суспільства до державних інституцій і гарантує юридичну визначеність поведінки суб'єктів права. Принцип законності водночас виступає критерієм допустимого врахування доцільності у правозастосуванні, дозволяючи враховувати конкретні обставини справи, але не допускаючи підміни закону суб'єктивними інтересами чи довільними рішеннями посадових осіб.

У ході дослідження правову доцільність охарактеризовано як важливу категорію правозастосування, що забезпечує вибір найбільш обґрунтованого, справедливого й ефективного рішення у межах закону та відповідно до його мети. Вона не суперечить законності, а доповнює її, надаючи правовому регулюванню гнучкості, індивідуалізації та здатності враховувати конкретні обставини справи. Основними ознаками правової доцільності визначено

здійснення в межах компетенції уповноваженого суб'єкта, наявність свободи вибору серед правомірних варіантів дій, орієнтацію на суспільно корисний результат, а також дотримання вимог справедливості, пропорційності й обґрунтованості. Її практична цінність виявляється як у процесі пошуку оптимального рішення, так і в результаті прийняття правозастосовного акта, що найповніше відповідає цілям права. Це дає підстави розглядати правову доцільність як необхідний елемент сучасного механізму правозастосування.

У ході дослідження охарактеризовано основні методологічні підходи до аналізу співвідношення законності й доцільності у юридичній науці та обґрунтовано, що правова доцільність є об'єктивним і необхідним елементом сучасного правозастосування. Узагальнено три провідні наукові концепції: протиставлення законності й доцільності, їх поєднання за умови жорсткого контролю, а також розуміння доцільності як засобу практичного забезпечення законності у складних правових ситуаціях. Показано, що законність виступає категорією вищого порядку, яка визначає межі допустимого врахування доцільності та не допускає підміни закону суб'єктивним розсудом. Водночас доцільність розглядається як інструмент подолання правової невизначеності, прогалин, колізій і потреби індивідуалізації рішень. Наголошено, що відсутність чітких меж її застосування створює ризики свавілля, корупції та бюрократизму, що зумовлює необхідність прозорих процедур, належного контролю, мотивування рішень і посилення гарантій законності.

У ході дослідження проаналізовано співвідношення норм права та дискреційних повноважень у процесі правозастосування й обґрунтовано, що ефективне функціонування правової системи потребує поєднання нормативної визначеності із допустимим обсягом свободи розсуду уповноважених суб'єктів. Дискреційні повноваження розглядаються не як відступ від законності, а як інструмент її практичної реалізації у випадках, коли правова норма передбачає вибір між кількома правомірними варіантами рішення або потребує врахування індивідуальних обставин справи.

Правові норми окреслюють допустимі межі, спрямованість і призначення дискреційних повноважень, а їх реалізація на практиці надає правовому регулюванню необхідної гнучкості та сприяє ухваленню справедливого рішення. Використання розсуду уповноваженими суб'єктами повинно здійснюватися лише в рамках наданої компетенції, відповідно до закону та з урахуванням принципів пропорційності, належної обґрунтованості, рівності й добросовісності. Важливими запобіжниками у цій сфері виступають чіткі процедури, обов'язкове мотивування прийнятих актів, право на судове оскарження, дієві форми контролю та встановлена законом відповідальність за неправомірне використання повноважень.

Обґрунтовано, що правова культура та правосвідомість є ключовими внутрішніми чинниками формування належної оцінки доцільності дій у межах закону. Саме сформовані правові цінності, повага до права, почуття справедливості, професійна етика та відповідальне ставлення до владних повноважень дають змогу уповноваженим суб'єктам обирати найбільш виважений і суспільно корисний варіант рішення без відступу від вимог законності. Високий рівень правосвідомості сприяє правильному тлумаченню оціночних понять, урахуванню мети правової норми та наслідків її застосування для учасників правовідносин. Завдяки цьому формальне застосування закону набуває змісту справедливого, розумного й пропорційного рішення, а ризики свавілля, формалізму та зловживання владою істотно зменшуються.

У ході дослідження розкрито теоретичні та практичні аспекти меж допустимого компромісу між законністю та доцільністю у правозастосуванні. Обґрунтовано, що такий компроміс можливий лише за умови безумовного дотримання вимог закону, принципів верховенства права, прав людини та меж компетенції уповноваженого суб'єкта. Доцільність у цьому контексті полягає не у відступі від закону, а у виборі найбільш справедливого, розумного й ефективного рішення серед кількох правомірних варіантів.

Практичне значення такого підходу проявляється під час вирішення адміністративних, судових, дисциплінарних та інших справ, де необхідно

враховувати конкретні обставини, характер порушення, наслідки рішення та баланс приватних і публічних інтересів. Наголошено, що вихід за межі допустимого компромісу перетворює доцільність на суб'єктивізм і створює ризики свавілля, корупції та нерівного ставлення, тому чітке окреслення цих меж є необхідною умовою ефективного правозастосування і довіри суспільства до державних інституцій.

З'ясовано, що правова політика виступає стратегічним чинником формування ефективного механізму правозастосування, оскільки саме вона визначає напрям розвитку правової системи та забезпечує узгоджене функціонування її основних елементів. Результативність застосування права залежить не лише від змісту нормативних актів, а й від послідовності державних рішень, належної організації інституцій, професійного рівня посадових осіб і стабільності правових орієнтирів.

На думку автора, саме завдяки виваженій правовій політиці досягається поєднання законності, захисту прав людини та здатності держави своєчасно реагувати на нові суспільні виклики. Особливого значення набувають удосконалення нормотворчості, подолання прогалин і колізій, цифровізація процедур, зміцнення незалежності судової влади та відкритість діяльності публічних органів. За таких умов правозастосування набуває рис передбачуваності, справедливості, стабільності та суспільної довіри.

У ході дослідження охарактеризовано цілісну систему інструментів запобігання зловживанню доцільністю та обґрунтовано, що свобода розсуду набуває легітимного характеру лише за умови її чіткого правового обмеження й реальної підзвітності. Ключову роль у цьому відіграють стандарти належного рішення, які спрямовують діяльність правозастосовця на досягнення справедливого, пропорційного, добросовісного та правомірного результату з урахуванням поваги до прав людини. Вагоме значення мають і процедурні гарантії, що забезпечують відкритість ухвалення рішень, належне мотивування обраного варіанта дій, дотримання процесуальних строків та можливість заінтересованої особи брати участь у розгляді справи.

На думку автора, дієвість цих запобіжників посилюється багаторівневою системою контролю, яка охоплює судовий перегляд, інституційний нагляд, антикорупційні перевірки та право особи оскаржити незаконні рішення чи бездіяльність посадових осіб. Самостійною гарантією виступає також чітке законодавче окреслення компетенції органів влади, що унеможлиблює довільне розширення владних повноважень. Сукупна дія зазначених засобів формує необхідний баланс між гнучкістю правозастосування та непорушністю вимог законності.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення професійної підготовки правозастосовців як важливої передумови забезпечення належного співвідношення законності і доцільності під час ухвалення рішень. Акцентовано, що результативність правозастосування залежить не лише від якості нормативної бази, а й від рівня фахової компетентності, правової культури та етичної зрілості посадових осіб. У зв'язку з цим запропоновано посилити практикоорієнтований характер навчання, розширити опрацювання судової практики, механізмів мотивування рішень, антикорупційних стандартів, процедур оскарження та принципів належного врядування.

Особливе значення, на думку автора, має формування вміння працювати з оціночними поняттями, прогалинами, колізіями та альтернативними варіантами реагування з урахуванням конкретних обставин справи. Наголошено також на необхідності розвитку навичок правової аргументації, дотримання професійної етики, усвідомлення відповідальності за перевищення повноважень і здатності відмежовувати допустиму доцільність від свавілля. Реалізація таких підходів сприятиме підвищенню якості правозастосування, зміцненню законності та довіри суспільства до публічної влади.

У ході дослідження розроблено науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення законодавства та юридичної практики з метою забезпечення належного застосування законності та доцільності у процесі правозастосування. Наукова новизна запропонованих підходів полягає у формуванні цілісної моделі нормативних і організаційних засобів, за якої необхідна гнучкість

правозастосування узгоджується з неухильним дотриманням вимог закону та принципів верховенства права.

Запропоновано вдосконалити законодавчу техніку через чітке окреслення меж дискреційних повноважень, визначення зрозумілих критеріїв ухвалення рішень, підстав застосування оціночних понять та належних процедур мотивування актів уповноважених органів. Обґрунтовано необхідність посилення судового контролю за реалізацією дискреції, уніфікації підходів до перевірки обґрунтованості рішень, а також розвитку механізмів адміністративного й громадського нагляду. Окрему увагу приділено впровадженню цифрових засобів відкритості, зокрема публічних реєстрів рішень, електронного оскарження та внутрішніх систем контролю в діяльності органів влади. Поряд із цим акцентовано значення принципів пропорційності, добросовісності, розумності та справедливості як універсальних орієнтирів правозастосування. Реалізація таких підходів сприятиме зниженню ризиків свавілля і корупції, підвищенню якості юридичних рішень, зміцненню законності та зростанню довіри суспільства до державних інституцій.

Відтак пошук і забезпечення належного балансу між цими категоріями постає не як тимчасове завдання окремого етапу розвитку правової системи, а як постійний імператив правової держави та необхідна умова її демократичної легітимності. У цьому контексті результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що майбутнє ефективного правозастосування пов'язане не зі збільшенням обсягу дискреційних повноважень чи посиленням нормативного формалізму, а з формуванням такої правової моделі, у якій закон залишається беззаперечним джерелом юридичної обов'язковості, а доцільність інструментом досягнення справедливого, розумного та соціально значущого результату.

Важливим напрямом забезпечення збалансованого поєднання законності та доцільності у правозастосуванні є впровадження принципу “єдиного вікна”, за якого особа подає звернення до одного компетентного органу, а всі необхідні перевірки, запити й погодження здійснюються без її додаткової участі. Така

модель забезпечує оперативність ухвалення рішень у межах закону, скорочує бюрократичні процедури, зменшує кількість контактів із посадовими особами та мінімізує корупційні ризики. У результаті зростають правова визначеність, доступність послуг, ефективність правозастосовної діяльності та суспільна довіра до державної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Б. Вибрані наукові праці / упоряд.: О. Ф. Андрійко, В. П. Нагребельний, Л. Є. Кисіль. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. 448 с.
2. Авер'янов В. Б. Нова доктрина українського адміністративного права: концептуальні позиції. *Право України*. 2006. № 5. С. 11–17.
3. Андрійко О. Ф. Державний контроль у сфері виконавчої влади України : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1999. 260 с.
4. Андрійко О. Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади. Київ : Наукова думка, 2004. 306 с.
5. Антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки : Закон України від 20 червня 2022 р. № 2322-ІХ. Офіційний вісник України. 2022. № 56. Ст. 3272.
6. Банчук О. А. Адміністративна процедура: європейські стандарти та українські перспективи. Київ : Факт, 2006. 208 с.
7. Банчук О. А. Публічна адміністрація в Україні: становлення та розвиток. Київ : Центр політико-правових реформ, 2011. 184 с.
8. Бевзенко В. М. Адміністративне судочинство України: теорія, практика, перспективи розвитку : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 456 с.
9. Берназюк Я. О. Судовий контроль за дискреційними повноваженнями суб'єктів владних повноважень у адміністративному судочинстві. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 320 с.
10. Битяк Ю. П. Адміністративне право України : підручник. Харків : Право, 2020. 392 с.
11. Бойко І. В. Адміністративна процедура: поняття, ознаки та принципи. *Право України*. 2019. № 5. С. 42–58.
12. Бостан С. К., Бостан Л. М. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 348 с.
13. Бринцев В. Д. Судова влада в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Харків : Право, 2011. 384 с.

14. Гетьман Є. А. Правотворча діяльність в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Харків : Право, 2014. 304 с.
15. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006.
16. Горобець К. В. Правова культура та правова свідомість у механізмі дії права : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 264 с.
17. Гриценко І. С. Адміністративне право України: сучасні тенденції трансформації. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 352 с.
18. Гриценко І. С., Мельник Р. С., Пухтецька А. А. Загальне адміністративне право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 568 с.
19. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія : навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 655 с.
20. Денисюк С. Ф. Громадський контроль за діяльністю органів державної влади: теоретико-правовий аспект. Харків : ХНУВС, 2008. 192 с.
21. Дерещ В. А. Органи виконавчої влади України та управлінські відносини : монографія. Київ : Юридична думка, 2007. 180 с.
22. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини : монографія. Львів : Астрон, 2006. 120 с.
23. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових учень : монографія. Одеса : Юридична література, 2006. 304 с.
24. Європейський кодекс належної адміністративної поведінки : ухвалений Європейським парламентом 6 вересня 2001 р. Люксембург : Офіс офіційних публікацій Європейських Співтовариств, 2005.
25. Зозуля Д.П. Формування стандартів доцільності в правозастосовній практиці від теорії до інституційного механізму. Правові новели. 2024. № 23. Том 2. С. 21-28. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.3>
26. Зозуля Д.П. Дискреція як правовий феномен у механізмі реалізації закону: проблеми визначення меж. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 11. С. 770-773. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/185>

27. Зозуля Д.П. Механізми забезпечення балансу між доцільністю та законністю: стандарти, процедури, контроль. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 11. С. 406-410.

28. Зозуля Д.П. Правосвідомість і правова культура як основа визначення доцільної поведінки в правовому просторі. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 12. С. 505-509.

29. Зозуля Д.П. Правова політика в балансуванні між нормою закону та практичною необхідністю: сучасні тенденції. Knowledge, Education, Law, Management (KELM). 2025. № 2 (70). С. 196-200. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.2.28>

30. Зозуля Д.П. Освітні стратегії формування балансу між законом і доцільністю у підготовці правозастосовців. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 55-57.

31. Зозуля Д.П. Правосвідомість як обмежувач дискреції у правозастосуванні: соціально-юридичний аспект. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 77-79.

32. Зозуля Д.П. Теоретико-методологічні підходи до визначення «розумної доцільності» в межах законності. Реформування українського законодавства: проблемні питання та шляхи їх вирішення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 07–08 лютого 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 50-52.

33. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 30–63.
34. Козюбра М. І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. *Українське право*. 2006. № 1. С. 15–23.
35. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні. Київ : Факт, 2002. 260 с.
36. Коліушко І. Б., Тимошук В. П. Адміністративна реформа для людини. Київ : Факт, 2001. 72 с.
37. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
38. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 808 с.
39. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. Офіційний вісник України. 2010. № 10. Ст. 506.
40. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
41. Копейчиков В. В. Правознавство : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 736 с.
42. Костицький В. В. Правова культура як чинник формування правової держави в Україні. *Право України*. 2013. № 1–2. С. 132–141.
43. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. праці. Чернівці : Рута, 2009. 560 с.
44. Кравчук В. М. Адміністративна юстиція як механізм захисту прав людини. Тернопіль : Підручники і посібники, 2015. 240 с.
45. Кравчук М. В. Правова культура особи: теоретико-правовий аспект : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 280 с.
46. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: елементарний курс. Харків : Одиссей, 2008. 432 с.

47. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія. Київ : Атіка, 2004. 288 с.
48. Куйбіда Р. О., Серeda М. І. Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії і практики. Київ : Факт, 2007. 256 с.
49. Лукашук І. І. Правозастосування: загальнотеоретична характеристика. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С. 38–42.
50. Лученко Д. В. Механізм оскарження в адміністративному праві: теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Харків : Право, 2017. 440 с.
51. Максимов С. І. Правова реальність: досвід філософського осмислення : монографія. Харків : Право, 2002. 328 с.
52. Мельник Р. С. Загальне адміністративне право України : навч. посіб. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.
53. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist / Європейська комісія «За демократію через право» ; пер. з англ. С. Головатого. Київ : ВАІТЕ, 2017. 163 с.
54. Мурашин О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі України : монографія. Київ : Знання, 2001. 182 с.
55. Нерсисянц В. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 352 с.
56. Нестеренко О. В. Верховенство права та забезпечення прав людини в діяльності органів публічної влади. Харків : Право, 2018. 256 с.
57. Нестерович В. Ф. Інститут лобіювання в Україні та за кордоном: походження, проблеми, перспективи розвитку : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2010. 752 с.
58. Оборотов Ю. М. Традиції та новації у правовому розвитку : монографія. Одеса : Юридична література, 2001. 160 с.
59. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
60. Орзіх М. П. Правова держава: теорія і практика становлення в Україні. Одеса : Юридична література, 2007. 240 с.

61. Ославський М. І. Виконавча влада в Україні: організаційно-правові засади. Київ : Знання, 2009. 216 с.
62. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : Юридична думка, 2008. 336 с.
63. Петришин О. В. Право як соціально-юридичне явище: до постановки проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 4. С. 3–18.
64. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 416 с.
65. Принципи адміністративного права, що стосуються відносин між адміністративними органами та приватними особами : Резолюція Ради Європи № 77(31) від 28 вересня 1977 р.
66. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2073-IX. Офіційний вісник України. 2022. № 49. Ст. 2675.
67. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 314.
68. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 2056.
69. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256.
70. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 13. Ст. 222.
71. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20>
72. Про публічні закупівлі : Закон України від 25 грудня 2015 р. № 922-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 9. Ст. 89.
73. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545.

74. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 38. Ст. 385.

75. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. 236 с.

76. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 9-те, зі змін. Львів : Край, 2007. 192 с.

77. Рабінович П. М., Панкевич О. З. Соціальна сутність держави та права. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. 224 с.

78. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.

79. Рекомендація CM/Rec(2007)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо належного адміністрування від 20 червня 2007 р.

80. Рекомендація № R(80)2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо здійснення дискреційних повноважень адміністративними органами від 11 березня 1980 р.

81. Рекомендація Rec(2004)20 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо судового перегляду адміністративних актів від 15 грудня 2004 р.

82. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2019 р. № 6-р/2019 у справі за конституційним поданням щодо відповідності Конституції України окремих положень законів України у сфері запобігання корупції. Вісник Конституційного Суду України. 2019. № 4.

83. Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010 у справі щодо додержання процедури внесення змін до Конституції України. Офіційний вісник України. 2010. № 52. Ст. 1742.

84. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. Ужгород : Ліра, 2009. 372 с.
85. Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади. Київ : Ін Юре, 2008. 120 с.
86. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : монографія. Київ : Ін Юре, 2002. 724 с.
87. Скакун О. Ф. Правова культура в механізмі правового регулювання. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2. С. 58–66.
88. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта, 2012. 524 с.
89. Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. 256 с.
90. Соловійова О. М. Принципи адміністративної процедури в діяльності органів публічної адміністрації. Харків : Право, 2020. 248 с.
91. Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831-р. Офіційний вісник України. 2021. № 60. Ст. 3842.
92. Сулова О. І. Правосвідомість і правова культура в умовах трансформації українського суспільства : монографія. Київ : Логос, 2011. 212 с.
93. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія. Пер. з англ. А. Іщенка. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. 208 с.
94. Тацій В. Я. Правова система України: сучасний стан та перспективи розвитку. Харків : Право, 2008. 728 с.
95. Теорія держави і права : підручник. За ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
96. Тимощук В. П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги: зарубіжний досвід і пропозиції для України. Київ : Факт, 2003. 496 с.
97. Тимощук В. П. Адміністративні послуги : посібник. Київ : Софія-А, 2012. 104 с.

98. Тимощук В. П. Оцінка якості адміністративних послуг. Київ : Факт, 2005. 88 с.
99. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
100. Цвік М. В. Праворозуміння: антропологічні, соціологічні та юридичні виміри. Харків : Право, 2010. 584 с.
101. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія. Київ : Юридична фірма «Салком» ; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
102. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції. Харків : Консум, 2002. 296 с.
103. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
104. Шемшученко Ю. С. Правова система України: історія, стан та перспективи розвитку. Київ : Юридична думка, 2011. 544 с.
105. Школик А. М. Адміністративно-процедурне право: становлення та перспективи розвитку. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 312 с.
106. Школик А. М. Порівняльне адміністративне право : навчальний посібник. Львів : ЗУКЦ, 2007. 308 с.
107. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. Oxford : Oxford University Press, 2002. 462 p.
108. Alexy R. A Theory of Legal Argumentation: The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification. Oxford : Clarendon Press, 1989. 323 p.
109. Allan T. R. S. Constitutional Justice: A Liberal Theory of the Rule of Law. Oxford : Oxford University Press, 2001. 332 p.
110. Barak A. Judicial Discretion. New Haven : Yale University Press, 1989. 295 p.
111. Barak A. Proportionality: Constitutional Rights and Their Limitations / translated by D. Kalir. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 638 p.

112. Beatty D. M. *The Ultimate Rule of Law*. Oxford : Oxford University Press, 2004. 193 p.
113. Beccaria C. *On Crimes and Punishments and Other Writings*. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. 203 p.
114. Bell J., Boyron S., Whittaker S. *Principles of French Law*. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2008. 610 p.
115. Bingham T. *The Rule of Law*. London : Allen Lane, 2010. 213 p.
116. Cane P. *Administrative Law*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2011. 544 p.
117. Cane P. *Controlling Administrative Power: An Historical Comparison*. Cambridge : Cambridge University Press, 2016. 608 p.
118. Cotterrell R. *The Sociology of Law: An Introduction*. 2nd ed. London : Butterworths, 1992. 400 p.
119. Craig P. *EU Administrative Law*. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2018. 944 p.
120. Craig P., de Búrca G. *EU Law: Text, Cases, and Materials*. 7th ed. Oxford : Oxford University Press, 2020. 1328 p.
121. Davis K. C. *Discretionary Justice: A Preliminary Inquiry*. Baton Rouge : Louisiana State University Press, 1969. 233 p.
122. Dicey A. V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. 10th ed. London : Macmillan, 1959. 535 p.
123. Dworkin R. *Law's Empire*. Cambridge : Harvard University Press, 1986. 470 p.
124. Dyzenhaus D. *The Constitution of Law: Legality in a Time of Emergency*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 250 p.
125. Endicott T. *Administrative Law*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2021. 704 p.
126. Endicott T. *Administrative Law*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2021. 704 p.

127. Etzioni A. *The Moral Dimension: Toward a New Economics*. New York : Free Press, 1988. 314 p.
128. Feldman D. *English Public Law*. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2009. 1439 p.
129. Finnis J. *Natural Law and Natural Rights*. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2011. 512 p.
130. Friedmann W. *Legal Theory*. 5th ed. London : Stevens & Sons, 1967. 574 p.
131. Fuller L. L. *The Morality of Law*. Revised ed. New Haven : Yale University Press, 1969. 262 p.
132. Gadamer H.-G. *Truth and Method*. 2nd rev. ed. London : Continuum, 2004. 601 p.
133. Galligan D. J. *Discretionary Powers: A Legal Study of Official Discretion*. Oxford : Clarendon Press, 1986. 432 p.
134. Galligan D. J. *Due Process and Fair Procedures: A Study of Administrative Procedures*. Oxford : Clarendon Press, 1996. 520 p.
135. Habermas J. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge : Polity Press, 1996. 631 p.
136. Harlow C., Rawlings R. *Law and Administration*. 3rd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 870 p.
137. Hart H. L. A. *The Concept of Law*. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. 400 p.
138. Hayek F. A. *The Constitution of Liberty*. Chicago : University of Chicago Press, 1960. 570 p.
139. Jowell J., Lester A. *Beyond Wednesbury: Substantive Principles of Administrative Law*. *Public Law*. 1987. P. 368–382.
140. Kelsen H. *Pure Theory of Law*. Berkeley : University of California Press, 1967. 356 p.
141. Larenz K. *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. 6. Aufl. Berlin : Springer, 1991. 494 S.

142. Loughlin M. *Foundations of Public Law*. Oxford : Oxford University Press, 2010. 528 p.
143. Luhmann N. *Law as a Social System*. Oxford : Oxford University Press, 2004. 498 p.
144. MacCormick N. *Legal Reasoning and Legal Theory*. Oxford : Clarendon Press, 1978. 322 p.
145. Mashaw J. L. *Bureaucratic Justice: Managing Social Security Disability Claims*. New Haven : Yale University Press, 1983. 240 p.
146. Mashaw J. L. *Due Process in the Administrative State*. New Haven : Yale University Press, 1985. 291 p.
147. Mashaw J. L. *Greed, Chaos, and Governance: Using Public Choice to Improve Public Law*. New Haven : Yale University Press, 1997. 241 p.
148. Möller K. *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford : Oxford University Press, 2012. 240 p.
149. Perelman C. *The New Rhetoric and the Humanities: Essays on Rhetoric and Its Applications*. Dordrecht : D. Reidel Publishing Company, 1979. 182 p.
150. Postema G. J. *Legal Philosophy in the Twentieth Century: The Common Law World*. Dordrecht : Springer, 2011. 618 p.
151. Rawls J. *A Theory of Justice*. Revised ed. Cambridge : Harvard University Press, 1999. 538 p.
152. Raz J. *Practical Reason and Norms*. Oxford : Oxford University Press, 1999. 222 p.
153. Raz J. *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Oxford : Oxford University Press, 1979. 292 p.
154. Rosenfeld M. *The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy*. *Southern California Law Review*. 2001. Vol. 74. P. 1307–1352.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Перший проректор
ЗВО «Університет Короля Данила»
д.арх.н., проф. Косьмий Михайло

«02» вересня 2025 р.

АКТ

впровадження результатів дисертації зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень на здобуття ступеня кандидата

юридичних наук

ЗОЗУЛІ ДМИТРА ПЕТРОВИЧА

на тему: «РОЛЬ ЗАКОННОСТІ І ДОЦІЛЬНОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ»

у навчальний процес Університету Короля Данила

Комісія у складі: голови – завідувача кафедри права та публічного управління, кандидата соціологічних наук, доцента, Пташник О.І.; членів комісії: доктора юридичних наук, професора Луцького Р.П., доктора юридичних наук, професора Зварича Р.В., склала цей акт про те, що наукові публікації за результатами дисертації на здобуття ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень Зозулі Дмитра Петровича на тему: «Роль законності і доцільності в процесі правозастосування» використовуються у навчальному процесі Університету Короля Данила при викладанні курсів “Теорія держави і права”, “Актуальні проблеми теорії держави і права”, “Конституційне право України”, “Адміністративне право України”, “Судові та правоохоронні органи України”, “Філософія права”. Теоретичні й практичні аспекти дослідження висвітлені у наукових фахових виданнях України та у доповідях, тезах на наукових конференціях, круглих столах, семінарах, зокрема:

Список публікацій здобувача

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Зозуля Д.П. Правова політика в балансуванні між нормою закону та практичною необхідністю: сучасні тенденції. Knowledge, Education, Law, Management (KELM). 2025. № 2 (70). С. 196-200. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.2.28>

2. Зозуля Д.П. Формування стандартів доцільності в правозастосовній практиці від теорії до інституційного механізму. Правові новели. 2024. № 23. Том 2. С. 21-28. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.3>

3. Зозуля Д.П. Дискреція як правовий феномен у механізмі реалізації закону: проблеми визначення меж. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 11. С. 770-773. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/185>

4. Зозуля Д.П. Механізми забезпечення балансу між доцільністю та законністю: стандарти, процедури, контроль. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 11. С. 406-410.

5. Зозуля Д.П. Правосвідомість і правова культура як основа визначення доцільної поведінки в правовому просторі. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 12. С. 505-509.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Зозуля Д.П. Освітні стратегії формування балансу між законом і доцільністю у підготовці правозастосовців. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 55-57.

7. Зозуля Д.П. Правосвідомість як обмежувач дискреції у правозастосуванні: соціально-юридичний аспект. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 77-79.

8. Зозуля Д.П. Теоретико-методологічні підходи до визначення «розумної доцільності» в межах законності. Реформування українського законодавства: проблемні питання та шляхи їх вирішення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 07–08 лютого 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 50-52.

Голова комісії:

к.соц.н. Пташник О.І.

Члени комісії:

д.ю.н., проф. Луцький Р. П.

д.ю.н., проф. Зварич Р.В.

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35. тел. +38(0342)77-18-45, 068 755 7575, 099 755 7575
35 Konovaltsia St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine, tel. +38(0342)77-18-45, 068 755 7575, 099 755 7575
e-mail: university@ukd.edu.ua. Офіційна сторінка - ukd.edu.ua

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ
АКАДЕМІКА ІВАНА ЛУЦЬКОГО**

Довідка

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
на здобуття ступеня кандидата
юридичних наук 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Зозулі Дмитра Петровича

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що результати дисертаційного дослідження Зозулі Дмитра Петровича на тему: «Роль законності і доцільності в процесі правозастосування» мають вагомe теоретико-прикладне значення та спрямовані на поглиблення наукового розуміння механізму використання правових засобів у зміцненні правових інститутів у сфері застосування права. Основні положення, висновки та пропозиції, сформульовані в межах зазначеного дослідження, використовуються Інститутом у науково-дослідній, експертно-аналітичній та науково-практичній діяльності, зокрема під час реалізації наукових програм розвитку Університету Короля Данила, Прикарпатського регіону та України відповідно до затвердженого плану проведення наукових досліджень, а також у процесі підготовки експертних висновків, зауважень і пропозицій до проектів нормативно-правових актів у відповідній сфері.

07.10.2025

Директор науково-дослідного інституту

імені Академіка Івана Луцького

доктор юридичних наук, професор

РОМАН ЛУЦЬКИЙ